

Съставители

Марио Маринов, Валентина Миленкова, Борис Манов

ДОКТОРАНТИТЕ В НАУКАТА. 4

DOCTORAL STUDENTS IN SCIENCE. 4

**Сборник от докторантски разработки представени на юбилейната
конференция на Философски факултет**

„Трансформации и предизвикателства в глобалния свят“

15.10. – 17. 10. 2020

**Collection of doctoral papers presented at the jubilee conference of the Faculty
of Philosophy "Transformations and challenges in the global world"**

15.10. – 17. 10. 2020

ISSN 2738-8328

Благоевград

2021

СЪДЪРЖАНИЕ

Институцията като основа на социалните действия Йорданка Койчева.....	3
Проблемът за ценностите в Интернет социалните мрежи. Трансформации и предизвикателства. Мирослав Ризов.....	19
Психологическите проблеми, свързани с глобализацията и развитието на технологиите в съвременното кино и телевизия. Мирела Василева.....	34
Агресивният хумор в онлайн общуването като предизвикателство в глобалния свят. Полина Кирилова.....	42
Онлайн образование в условия на извънредно положение в България. Наталия Георгиева.....	53
Дигиталитализация във веригата на доставките – рискове и перспективи. Катя Христова.....	62
Социалните връзки на завърналите се мигранти Гергана Куртакова.....	75
Heritagisation and commodification of sacred places: preliminary findings from Assisi, Italy. Nicolò Anesa.....	86
Религиозните нагласи от традиционализма до модернизма сега Михаела Бозаджийна.....	95
Sustainable Development Objectives, Objective (5) Achieving Gender Equality. Women and girls empowerment in Kosovo. Adile Shaqiri.....	101
Goal Setting Process: Your Navigation System to Reach your Destination Maria Barbouta.....	112
Лица с двигателни увреждания - влиянието на „значимите други“ върху формирането на самооценка и процесите на възприемане и протичане на заболяването. Анита Бедникова- Христова.....	125
Social adjustment and learning disabilities: literature review Maria Papadopoulou	141
Методологически насоки за изследователска работа. Интервюто за жизнена история като метод. Марио Маринов.....	150

Институцията като основа на социалните действия The institution as a basis for social action

Йорданка Койчева, докторант
Yordanka Koucheva PhD student

Югозападен Университет „Неофит Рилски“, Благоевград
South-West University „Neofit Rilski “
E-mail: sewnid@abv.bg

Резюме: В статията са разгледани основните направления от икономическите и социалните науки, свързани с еволюцията на организационната теория и конституиране на социалното пространство на организациите. Институциите са представени в тяхната комплексност и многостранност чрез различни теоретични перспективи. Акцентира се върху възгледите на изследователите чрез постепенно инкорпориране на различни социални акценти, подчертаващи влиянието на институциите върху социалния живот на актьорите. Институциите са разгледани през призмата на неуловима и многоаспектна реалност - социални и икономически конструкти, които имат основна роля в развитието на икономическите процеси. Институциите отразяват регулативните и нормативните санкции на условията и средата, в която съществуват, като чрез тях се проявяват както местните и регионални условия, така и националните и глобални контексти; те носят стабилност и устойчивост и се променят във времето, като всяка социална същност, а с това дават тласък на изменения и на средата, в която стават възможни.

Ключови думи: институции, институционален подход, институционална икономика, социални действия, организации, теория на организацията.

Abstract: The article examines the main directions of economic and social sciences related to the evolution of organizational theory and the constitution of the social space of organizations. The institutions are presented in their complexity and versatility through different theoretical perspectives. Emphasis is placed on the views of researchers by gradually incorporating various social accents, emphasizing the influence of institutions on the social life of actors. Institutions are viewed through the prism of elusive and multifaceted reality - social and economic constructs that play a major role in the development of economic processes. The institutions shall reflect the regulatory and normative sanctions of the conditions and environment in which they exist, reflecting both local and regional conditions and national and global contexts; bring stability and resilience; at the same time, they change over time, like any social entity, and thus give impetus to changes in the overall environment in which they become possible.

Keywords: institutions, institutional approach, institutional economy, social action, organizations, organizational theory

Институционализмът в социологическите теории, разглежда обществото като система от институции, развиваща се според свои вътрешни обективни закони. Една част от авторите¹ (Giddens, 1987) поддържат тезата, че институционализмът е иманентно присъща характеристика на социологията. Други автори разглеждат институционализма като самостоятелно научно направление² (Бежарова, Велев, Пипев, 2004). Като цяло може да се подчертае, че принципите на институционализма могат да се разглеждат като доминантна характеристика на цялата съвременна социологическа наука.

От гледна точка на институционалното поле в социологическото познание е важно да се акцентира на еволюцията на институционалната перспектива. Главната роля на институциите в едно общество е да намалят неопределеността, като поставят основата на стабилна структура за човешките взаимодействия. Институциите регламентират отношенията между хората, както и към материалната част на културната среда, а в известен смисъл и към естествената среда³ (Фотев, 2002).

По своята същност *социалните институции* са универсални, трайни социо-културни структури със съответни и адекватни функции и норми за удовлетворяване на базисни и жизнено важни потребности на хората в едно общество. Те са фактори за социализация и интеграция на индивидите в обществото, за адаптацията им към обществения начин на живот, както и форми на социален контрол върху индивидуалното и групово поведение.

При анализа на институциите могат да се изведат две равнища: институционално структуриране и институционална среда.

- Институционалното структуриране се отнася до отговорностите на отделните индивиди, отразени в контракти и договори с цел намаляване на дефицитите в дейността на икономическите субекти.

- Институционалната среда включва съвкупността от правила, норми, ценности и ограничения, формиращи политическите, технологични, социални и юридически рамки на взаимодействията между хората. В социологическа перспектива средата е конструираща и влияеща на структурните взаимовръзки на различните социални актьори. Институционалната среда представлява рамката, в която става възможно и се

¹ Giddens, A. 1987 *Social Theory and Modern Sociology*. Stanford University Press

² Бежарова, К., Б. Велев, Ив. Пипев, 2004, *Икономически теории* Пловдив: Хермес

³ Фотев, Г. 2002, *История на социологията*, том 2, София: книгоиздателска къща „Труд“

осъществява институционалното структуриране. Тази рамка включва формалните правила, въплътени в конкретни закони и нормативни актове, както и неформалните правила, каквито са традициите и обичаите.

Институционализмът като подход

Широко разпространено в теоретичен план е холистичното виждане, според което фокус представляват не индивидите, а социалното цяло, проявяващо се в обществото като такова, или в институциите. В следствие на това, характеристиката на индивидите се извежда от институциите, които са определящи, доминантни и водещи, а индивидите са вторични и производни. В този институционален детерминизъм институциите се определят като важен стабилизиращ фактор, който задава рамката на цялото последващо развитие. Самата институция се разглежда като универсална същност, която налагайки определен рационализъм в действията на индивидите, които я изграждат, пренася този рационализъм в редица процеси, протичащи извън предприятието. Самите анализи се характеризират с известна абстрактност, което е както предимство, позволяващо да се види цялата картина, така и недостатък, поради липсата на конкретната тъкан и специфика; но това позволява навлизането на различни алтернативни подходи като поведенческия и еволюционния.

Еволюцията на възгледите за институциите е свързана с постепенното инкорпориране на различни социални акценти, свързани с влиянието на ценностите, нормите и културата в изследването на разнообразието от икономически явления, при което се подчертава влиянието на институциите върху социалния живот на актьорите. Като цяло може да се каже, че неокласическата теория предлага формализирани аналитични модели при изследване на институциите. Институциите са видени като неуловима и многоаспектна реалност - социални и икономически конструкти, които имат основна роля в развитието на икономическите процеси. Възгледите на американския икономист и социолог Торстейн Веблен заемат централно място в институционалната теория поради признаване значимостта на неговата теория⁴. Фокус на анализите на Веблен е изучаване на институционалните изменения. Вместо икономически е предложен

⁴ Rutherford, M. 1997 "American Institutionalism and the history of Economics" Journal of History of Economic Thought, 1997; Hodgson, G. 1998 The Approach of Institutional Economics, Journal of Economic Literature, vol.36, (1), 166-192; Бекарова, К., Б.Велев, Ив.Пипев, 2004, Икономически теории Пловдив: Хермес

интердисциплинарен подход, включващ социология, антропология, социална психология. Това е преди всичко опит да се обърне икономическата наука към социалните проблеми. Неин структуроопределящ принцип е идеята за превръщане на еволюционната методология и институционалният анализ в комплексен и флексибилен подход, изведен като основен когнитивен и обяснителен принцип на социалната реалност, в която индивидите присъстват отчетливо⁵ (Veblen, 1990).

Базисен момент в основния труд на Веблен „Теория на безделната класа“⁶ (Веблен, 2016) е възникването на институцията на частната собственост, което корелира пряко с възникването на безделната класа. Собствеността, която предпоставя конкуренцията постепенно се превръща в символ на господство над другите социални агенти. Веблен в известен смисъл става основоположник на социологическата теория на потреблението⁷ (Келиян, 2009).

Веблен изследва представата за притежание у индивида, социалното разслоение и личностната идентификация въз основа на източника на натрупване на богатство. Собствеността е видяна като критерий за социална стратификация и показва сериозни класови противоречия, валидни и днес⁸. (Генов, 2008). Стремещт към притежаване формира облика на социалните общности и задава параметрите на взаимодействие в рамките на обществото, обхващайки различни психологически, етически и бизнес аспекти. Според Веблен, социалните явления трябва да бъдат разглеждани и анализирани в единството на личностните и общосоциалните измерения и контекст; разкъсването на връзката индивид-общество води до обедняване на анализа. Самите институции представляват специфичен интерес и обект на изучаване от Веблен и те са елемент от социоекономическата еволюция, която представлява еволюция на институциите и начина на мислене⁹ (Rutherford, 1997).

Институционалната икономика се свързва и с името на Джон Комънс, който анализира институциите като ги представя като организационни механизми за постигане

⁵ Veblen J., 1990 “The Instinct of Workmanship, and the State of Industrial Arts”, NJ and London: Transaction

⁶ Веблен, Т. 2016 Теория на безделната класа. София: Изток-Запад

⁷ Келиян, 2009, Модели на разслоеното потребление, София: Валентин Траянов

⁸ Генов, Д., (2008). Между миналото и съвременността – социологически проекции в творчеството на Веблен, В: Торстейн Веблен и неговото идейно-теоретично наследство, 2008, ПУ „Паисий Хилендарски”, Пловдив

⁹ Rutherford, M. 1997 ”American Institutionalism and the history of Economics” Journal of History of Economic Thought, 19

на колективните цели¹⁰ (Commons, 1931). Авторът разширява концепцията си от „институция“ до „организация“ и представя работещото предприятие не само като икономическа организация, но разглежда обществото и икономиката като конституирани от различни организации, които той обобщава в три категории: икономически, политически и културни организации. Работещото предприятие е представено като общност, която контролира индивидуалното действие.

В книгата си „Институционална икономическа теория“ Комънс развива концепцията за транзакцията, която представлява основа на институциите на икономическото действие. Транзакциите не се свеждат само до размяна на стоки и услуги, те се възприемат акто фундаментални единици на икономическо действие. Самият процес на транзакция е процесът на определяне на стойността на сделката, който завършва с договор и даване на гаранции, съответстващи на очакванията

Уесли Митчел представя бизнес циклите в икономическата теория. Той се фокусира върху институционалните фактори, които предоставят основа за обобщения, а впоследствие и за изработване на емпирични доказателства, отнасящи се до количествена проверка на промяната, които представят реалистичен вид самата икономическа промяна. При икономическите цикли могат да се определят различни процеси и колебания, предпоставка за икономическите цикли е самата стопанска практика и парични параметри.

Митчел критикува неокласическата „икономика“, която се основава на поведението на рационалния индивид, показвайки различни форми на човешка ирационалност. Човешкото поведение в голяма степен е институционален продукт - позиция, която в основата си отхвърля психологизма, според който действието на социалните феномени се свежда до съвкупност от психологически дадености. Според Митчел съзнателният избор стои в основата на човешкото поведение. По този начин, теориите основани върху обясняване на поведението чрез психологическото състояние на индивида като екзогенно на социалния и институционален контекст действие, е нерелевантно. Според автора стандартизирането на поведението на индивидите го свежда до масовото поведение, което потиква прилагането на статистическата процедура. В човешките дейности освен целеполагането и известни психологически предпоставки

¹⁰ Commons, J., (1931) „Institutional Economics”, American Economic Review, vol. 21, с. 648-657

трябва да се отчита и влиянието на предходните поколения, но всяка една система е практически тествана в хода на историческото развитие.

Институционализъм като направление се надстройва от „новата институционална икономика“, свързана с името Оливър Улиямсън, който го използва в книгата си „Пазари и Йерархия“ от 1975 г.¹¹ (Hodgson 2004). Той, съвместно с другите учени, допринася извеждането на институциите на преден план.

Нова Институционална Икономика

Направлението представлява реабилитация на възгледите за изучаване на икономическите институции. „Новата институционална икономика“ е съвкупност от обособени теоретични полета: теория на имуществените права, теория на отношенията принципал-агент, икономика на транзакционните разходи, теория на възникването на институциите, теорията на институционалната промяна, а при по-широка дефиниция, школата на публичния избор и теорията на групите за натиск¹² (Пипев, Велев, Бежарова, 2015).

Появата на новия институционализъм се смята за историческа модификация на парадигмата на рационалния избор, който навлиза в социалните науки през 60-те и 70-те години на 20 в.; новият институционализъм и теорията на рационалния избор са свързани с бихейвиористичната експанзия, протекла още в предходните десетилетия. Новият институционализъм се фокусира върху предположението за нулеви транзакционни разходи в неокласическите икономически модели. Впоследствие интегрира институционалния анализ с неокласическата икономическа структура и интегрира институционалната промяна като страна на изследване.¹³ (Норт 2000; Hodgson, 1999).

Новата институционална икономика има следните специфики:

- институциите се осмислят през призмата на индивидите и тяхното взаимодействие; индивидите имат специфични цели и предпочитанията¹⁴ (Седларски, 2013)

¹¹ Hodgson 2004 The Evolution of Institutional Economics: Agency, Structure and Darwinism in American Institutionalism Routledge, London

¹² Пипев, Ив., Б. Велев, К.Бежарова, 2015 Икономически теории. София: Хермес

¹³ Норт, Д. (2000) Институции, институционална промяна и икономически резултати. София: ЛИК; Hodgson, G., 1999.Evolution and Institutions: On Evolutionary Economics and the Evolution of Economics, Edward Elgar Publishing, Cheltenham and Northampton

¹⁴ Седларски, Т. 2013 Нова институционална икономика. София: УИ“Св.Кл.Охридски“

- акцентът е поставен върху запазването на специфичните институционални форми, поради по-ниските им „транзакционни разходи” в сравнение с новите алтернативни модели.

Роналд Коуз – американски икономист е основател на новата институционална икономика. Според Коуз съкращаването на транзакционните разходи е функция на институциите. В този контекст мениджмънтът представлява системна активност, насочена към координиране на дейностите, както вътре в институцията, така и по отношение на договорните страни, с оглед постигане на взаимни ползи в договорните отношения¹⁵ (Coase, Ronald 2006: 255).

Икономическата теория на Норт е друга много важна теория в направлението „нова институционална икономика“. Теорията става популярна в началото на 90-те години на ХХ в. като предоставяща обяснителни схеми обединяващи няколко основни компонента: транзакционните разходи, неформалните институции, идеологии и споделените мисловни модели¹⁶ (Норт, 2000).

Институциите в теорията на Норт представляват набор от формални правила, неформални ограничения и механизми за тяхното принудително спазване (Норт, 2000). Този подход показва, че на преден план излизат формалните правила, които са нещо различно от конкретните индивиди. Освен това, интензивността на промяна на формалните и неформалните правила е различна; но те стават възможни под въздействието на субективното светоусещане на хората, което на свой ред определя експлицитния избор на формални правила и неформални ограничения.

Какво точно представляват институциите? Норт (1990, стр. 3) предлага следното определение: „Институциите са правилата на играта в едно общество или, по-формално, са създадените от човека ограничения, които формират човешкото взаимодействие“. По-нататък той подчертава ключовите „последници от институциите, тъй като „В резултат на това те структурират стимули в човешкия обмен, независимо дали са политически, социални или икономически“. Според Норт, институциите се различават от организациите: институциите - това са правилата на играта, а организациите - това са група индивиди, свързани от обща цел. Институциите създават условия за осъществяване

¹⁵ Coase, Ronald 2006. "The Conduct of Economics: The Example of Fisher Body and General Motors". Journal of Economics & Management Strategy. 15 (2): 255–78

¹⁶ Норт, Д. 2000 Институции, институционална промяна и икономически резултати. София: ЛИК

на определени дейности и изграждане на съответен тип организация, стратегия и култура. В хода на конкуренцията, организациите се намират в условия на натиск за промяна на институционалната рамка с оглед постигане на по-добри резултати и справяне с конкуренцията.

Институционалният „прогрес“ означава по-ефикасни структури посредством по-прецизно специфициране на имуществените права, а максимизирането на полезността на всеки отделен индивид е отправната точка. Новосъздадените имуществени права водят до създаване на релевантни организационни форми, които позволяват на участниците в тях да извличат ползите от променената институционална конфигурация.

Новата институционална икономика работи на няколко нива на икономически и социален анализ. На макро ниво, новият институционализъм обяснява действието на икономиките чрез идеята за институциите, взаимовръзката им с менталните модели, релевантността на културата и не на последно място - процеса на икономическа промяна. Важният извод, който пресъздава виждането за институциите е, че представляват определени правила, намаляващи несигурността в икономическия обмен и транзакционните разходи.

Институционалният подход в социологията

Формите на отношения между хората и начините на изграждане на връзки и мрежи с различна степен на устойчивост и функционалност са пряко свързани с темата за институциите, които се налагат като независими и външни за човешкото поведение феномени. В определен смисъл те са консервирани, защото създават стандартизиране в практиките и действията на социалните актьори, проявяващи се в начина им на мислене и действие (Миленкова, 2021). Интегративната функция, от друга страна, на социалните институции е свързана със създаването на колективен живот и влиянието, което оказват върху обществените процеси; като наред с интегративната функция всяка институция има и поредица от функции, които изпълнява, и в името на които е създадена. Институциите представляват фокус на изследване в различни области и аспекти на социалния живот и именно това налага институционалния подход в социологията, който се отличава с вътрешни различия.

Институционалният подход означава ясно извеждане на фокуса: институцията и нейната среда, структурите, които ѝ съответстват, отделните сегменти и тяхната

специфика, утвърждаващи продължителен процес на стабилност и порядък, съпроводени от конфликти и промяна, с цел постигане на максимални ползи. Важен момент от институционалния подход в социологията е експлициране ролята на културата и отношенията с обкръжаващата среда¹⁷ (DiMaggio and Pawell 1991), както и подчертаване на институционалната динамика.

Подобно на институционализма в икономиката и в социологическата теория интересът към институциите е постоянен и можем да го открием още при Дюркем, Вебер, Парсънс. Институциите определят границите на легитимните действия и предоставят структура на стимулите и ограничения, в рамките на които хората и организациите осъществяват своите стратегически ходове. Институциите създават определени ограничения върху социалното действие и това е необходимо с цел поддържане на равновесие, стабилност, устойчивост. Като цяло, идеите на институционализма могат да се обобщят по следния начин:

- Нормите и ценностите съществуват като интернализирани предпоставки;
- Система от споделени знания и вярвания формират поведението на индивидите.
- Институционалните модели са свързани с личния интерес и са обяснение и на институционалната поява и съществуване¹⁸ (Вебер, 2005).
- Институциите в социалния живот се основават на идеята за рационалното действие и теорията за рационалния избор;

Институционалният подход в социологията се свързва със значимите на имена на класиците, чиито идеи утвърждават мястото на институциите и тяхната доминантна роля.

Концепцията на Хърбърт Спенсър за институциите може да се разглежда като пример в тази посока. Спенсър изследва еволюирането на институциите в различни общества и процесите на диференциране, които ги съпътстват, в съответствие с различните функции, които трябва да изпълняват. Това определя преминаването на обществото от хомогенно към хетерогенно¹⁹ (Спенсър 2013). Спенсър защитава частната собственост, правата на жените, идеята за социалната държава, включително собствеността върху интелектуални продукти. Той отстоява принципите на либералното

¹⁷ DiMaggio, P. and W.Powell 1991 "Introduction" In: Powell,W. and P. DiMaggio (Eds.) The New Institutionalism in Organizational Analysis. Chicago: University of Chicago Press

¹⁸ Вебер, М. 2005 Протестантската етика и духът на капитализма. София: УИ „Св.Кл.Охридски“

¹⁹ Спенсър, Хърбърт 2013 Начала на органичната социология. София: издателство „Захарий Стоянов“

образование като институция. Опирайки се на обобщения на различни общества, Спенсър формулира основните насоки в изучаването на институциите, които регулират дейностите и мисленето, поведенческите модели в социален план.

Емил Дюркем се фокусира върху социалната реалност и по-конкретно изследва връзките между социални практики, символи и институционални форми. Разглежда институциите, като системи на общи вярвания, норми и чувства, колективни представи, които определят отношенията между хората. Според Дюркем нормата е абсолютна детерминанта за поведението на хората, тя е зададена отвън и поведението на индивидите изцяло се определя от обществената структура. Методологическият подход, който налага категорично извежда силата и значението на „цялото“ над „единичното“ и „отделното“. Социалните факти според Дюркем са основните градивни елементи на социалната реалност²⁰. Чрез идеята за социалната реалност, авторът фокусира вниманието към нормите и правилата, които са вградени в живота на всеки индивид и чието спазване е а priori. Институциите са вярванията и начините на поведение, създадени от колективността и те разграничават животинските от човешки общества.

Повлиян от холизма на Дюркем, институционалният подход в социологията се свързва с влиянието на институционалната среда върху социалните актьори. Изграждат се концептуални модели, които подчертават когнитивните над нормативните рамки и се фокусират предимно върху ефектите на културните системи от вярвания, съществуващи в средата на организациите, а не върху междуорганизационните процеси²¹ (Scott, 2001). Вебер също представя в своите трудове идеята за институцията, която се проявява в различни контексти. Рационалността се проявява във всички сфери на обществения живот и е водеща в прилагането на теорията за рационалното действие към анализа на институционалната поява и разпространение²² (Вебер, 2019). Според Вебер, рационалността се определя от системи за общи вярвания (религиозни и културни), норми и институции (Вебер, 2019). Концептуална рамка подчертаваща такъв контекст, свързан с рационалност служи като основа за разглеждането на възникването, постоянство и преобразуването на институционалните структури. Централно понятие в теоретичната

²⁰ Дюркем, Е. 2002. За разделението на обществения труд. София: Издателство „Сонм“; Дюркем, Е. 1998. Елементарни форми на религиозния живот, София: „София – С. А.“; Дюркем, Е. 2006. Да мислим възпитанието, София: Сонм

²¹ Scott, W. 2001. Institutions and Organizations. 2nd Edition. Thousand Oaks: SAGE Publications

²² Вебер, М. 2019. Генезис на западния рационализъм. София: Критика и хуманизъм

рамка на Вебер е социалното действие, което от своя страна трябва да отговаря на някои особености и да притежава конкретен набор от характеристики за да бъде своего рода „социално“. Според автора към изследването на социалните действия е по-добре да се подходи не чисто емпирически, а „обяснително“, „интерпретативно“²³(Вебер, 2019).

Макс Вебер смята, че социалната дейност е „ориентирана към поведението на другите хора“²⁴ (Вебер 1993). Това означава, че нейната определяща характеристика е взаимността. Взаимността смислово конструира дейността, доколкото могат да се формулират максими или принципи за жизнено поведение. Основавайки се на индивидуалистичния подход, именно индивидът е този, който влага смисъл в конкретно действие, приписва значение на събитието.

Важен момент в методологията на Вебер, свързан с идеята му за „разбиращата“ социология, е категорията „идеален тип“. Вебер се основава на този метод и при разработване на учението за трите типа легитимно господство („Социология на господството“) – традиционен, харизматичен, рационален. Що се отнася до икономиката, именно рационалният тип господство според Вебер в най-голяма степен съответства на нейната формално-рационална структура, а тъй като бюрокрацията за него е най-чистият тип рационално господство, управлението на бюрокрацията като господство посредством знание е израз на този специфичен рационален характер. Вебер прави синтез между своите концепции и контекста на културата и правото. Според него, рационалност и избор трябва да се разбира като институционална рамка на дадено общество и историческа епоха.

Специфична идея на Вебер е концептуализирането на релацията „икономика-култура“. Класически пример са изследванията на М. Вебер за ролята на протестантската етика при формирането на модерния капитализъм и начина, по който икономическата среда и отношения стават функция на културно-религиозните идеи и вярвания на индивидите. Въплъщавайки ценностите на протестанството икономическото поведение се детерминира от религиозните ценности, които вдъхновяват нов тип поведение и активност²⁵ (Вебер, 2005).

²³ Вебер, М. 2019. Социология на господството. София: Рива

²⁴ Вебер, М. 1993. Науката като призвание. София: Micro Print

²⁵ Вебер, М. 2005 Протестантската етика и духът на капитализма. София: УИ „Св.Кл.Охридски“

В своите трудове, авторите показват значението на институциите като определена рамка – нормативна, ценностна, която създава рационалната среда и условия, в които се развива социалната действителност. Именно тази рамка представлява важната, изходна и базисна основа на социалното действие, защото нормите, правилата и ценностите рационализират обществената устойчивост.

Институционален подход в съвременната социология

Новият социологически институционализъм извежда централното място на институциите като фокус на изследване и представя специфични начини на тяхното концептуализиране. Разработваните теории намират място в рамките на съществуващите социални науки (социология, политически науки, международни отношения, и т.н.), като се прилагат различни парадигмални решения (рационален избор, конструктивизъм, исторически анализ и т.н.) (Powell, Dimaggio, 1991).²⁶

Наличието на различни гледни точки към едни и същи социални явления е обусловено от факта, че социалната реалност има много пластове от значения. Когато се прескача от един хоризонт към друг се преоткриват нови неща и реалности. Основата на нео-институционализма в социологията се свързва с концепцията за рационалното действие, интегрирано в социалния и културен контекст. Освен това се акцентира на развитието на неформалните норми и начина, по който те се комбинират с формалните ограничения, за да изведе институционалната същност. Показва се как културните разбирания оформят разпространението на институциите и тяхното отражение в различни организационни форми. Така, институционалните теории извеждат тезата, че концепциите за рационалност са социално конструирани и в тях влияние оказват нормите и ценностните модели. (Scott, 2008; Scott, 2001; Powell, Dimaggio, 1991)²⁷

Актьорите преследват своите интереси чрез вземане на решения в рамките на институционални ограничения. Фокус на анализите са културните и идейни причини за възникването на институциите. Те се разглеждат като "културните правила, даващи колективно значение и стойност" (Meyer, Thomas, Boli 1987)²⁸. Новият

²⁶ Powell, W., Dimaggio, P., 1991 „The New Institutionalism In Organizational Analysis”, Chicago University Press, с.2.

²⁷ Scott, W.R. 2008 Institutions and Organizations. Ideas and Interests. Los Angeles: Sage Publications.; Scott, W. R. 2001. Institutions and Organizations. 2nd Edition. Thousand Oaks: SAGE Publications

²⁸ Meyer . J , Thomas. G, Boli. J, (1987) "Ontology and Rationalization in the Western Cultural Account," In G. Thomas, J. Meyer, F. Ramirez, and J. Boli, Institutional Structure, Sage, с.13

институционализъм в социологията включва дефиниции на културата, характеризиращи начина на живот на хората, като в същото време се проследяват и смисъла вложен в различни езикови форми. Културата се разглежда като съвкупност от социално изградени структури от значения, така се изследват формите и процедурите на организационния живот, произтичащи от културно специфични практики. Институциите се разглеждат като норми, когнитивни рамки и системи от значения, които определят човешкото действие според "логиката на целесъобразността"²⁹ (Walter, Dimaggio, 1991).

Изследва се влиянието, което институционалната среда оказва на социалните актьори, участващи в нея. Допуска се, че институционалните правила имат въздействие върху организационните структури и изпълнението на самите дейности, но последните могат да се различават от мрежите от отношения в рамките на една организация. В този контекст се развива тезата, че институционалните правила са рамката, в която организациите се изграждат и придобиват легитимност и стабилност, увеличавайки своите шансове за оцеляване. Отстояването на засилен контрол и координация на дейностите в институционализираните организации може да предизвика конфликти и разрушаване на нормалната структура на дейностите и елементите в нея. За да се избегне състоянието на несигурност се отработват повтарящи се, доказали своята ефективност организационни форми, които се характеризират с изоморфизъм, който произвежда конформизъм и устойчивост.

В контекста на институционално дефинираните организационни полета, се отграничават три механизма, чрез които се постига институционалната изоморфна промяна, като те са породени от различни причини³⁰. (DiMaggio and Powell, 1983):

- Принудителният изоморфизъм е предизвикан от формален или неформален натиск, налаган от влиятелни външни институции, каквито са: местната публична администрация, клиенти, доставчици, или самата среда и нейните очаквания.

- Подражателният изоморфизъм е свързан с амбицията за преодоляване на несигурността. В стремежа си да бъдат успешни, такъв тип организации започват да подражават на дуги, които вече са се утвърдили.

- Третият тип изоморфизъм се активизира от нивото на професионализъм и

²⁹ Walter, P., Dimaggio, P. (1991) „The New Institutionalism In Organizational Analysis”, Chicago University Press.

³⁰ DiMaggio, P.J. and Powell, W.W. (1983). "The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields." American sociological review 48 (2): 147-160.

вътрешен натиск, който идва от специалистите в една организация и стремежа за нейното развитие.

Ключова теза в теорията за институционалния изоморфизъм е, че всички институционални изоморфни процеси се очаква да продължават да протичат, дори и да няма необходимите доказателства за увеличение на вътрешноорганизационната ефективност. От друга страна, механизмите на институционална изоморфна промяна могат да действат комплексно, т.е., да се разпознават признаците на едновременно няколко фактора, които подтикват тази институционална промяна. Самата институционална среда включва определени налични правила, които съществуват на национално и наднационално равнище и които представляват общата глобална рамка, която създава условията за отделните агенти.

Релевантността на институционалната среда е важно условие, за постигане на целите. В следствие на институционалната изоморфна промяна, организациите включват в своята структура външни елементи, които им гарантират стабилност и устойчивост и които се предполага, че носят необходимия заряд на резултатност и ефективност поне като замисъл.

Всяка една организация включва различни съставни компоненти в своето обкръжение; това са: доставчици, потребители, търговци, екологични организации, регионални и национални политически структури, оказващи контролиращо въздействие и оценка, НПО. Всички тези компоненти на обкръжението се дефинират като „заинтересованите страни“ в една ситуация, които имат пряка или опосредена връзка с нея. Те могат да се намират както в състояние на пазарна конкуренция, както и в партньорски отношения. Самото това обкръжение съществува, когато е институционално дефинирано, в основата на което стои държавата, професионалните дейности и конкуренцията.

В обобщение може да се каже, че институциите трябва да се разглеждат в тяхната комплексност и многостранност, която интегрира различни теоретични перспективи. Институциите включват регулативни, нормативни когнитивни аспекти, които отразяват осмислянето на институциите като система от норми, или от правила, или като комплекс от когнитивни и културни характеристики, задавани от средата. Същност институциите трябва да се разглеждат в единството на тези компоненти, защото те са реално действащи и дефиниращи същността им. Институциите отразяват в себе си

регулативните и нормативните санкции на условията и средата, в която съществуват, отразявайки както местните и регионални условия, така и националните и глобални контексти. Друг важен извод, свързан с институциите, е тезата, че те носят стабилност и устойчивост; в същото време те се променят във времето, като всяка социална същност, а с това дават тласък на изменения и на цялостната среда, в която стават възможни.

Библиография

- Бекярова, К., Б.Велев, Ив.Пипев, 2004, Икономически теории Пловдив: Хермес
- Вебер, М. 2005 Протестанската етика и духът на капитализма. София: УИ „Св.Кл.Охридски“
- Вебер, М. 2019. Социология на господството. София: Рива
- Веблен, Т. 2016 Теория на безделната класа. София: Изток-Запад
- Дюркем, Е. 2002. За разделението на обществения труд. София: Издателство „Сонм“
- Келиян, 2009, Модели на разслоеното потребление, София: Валентин Траянов
- Генов, Д., 2008. Между миналото и съвременността – социологически проекции в творчеството на Веблен, В: Торстейн Веблен и неговото идейно-теоретично наследство, ПУ „Паисий Хилендарски”, Пловдив
- Миленкова, В. 2021 Социалните обединения. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“
- Норт, Д. 2000 Институции, институционална промяна и икономически резултати. София: ЛИК
- Пипев, Ив., Б. Велев, К.Бекярова, 2015 Икономически теории. София: Хермес
- Попов, Т.,Т.Седларски 2012 Институционална икономика.София: УИ „Св.Кл.Охридски“
- Седларски, Т. 2013 Нова институционална икономика. София: УИ“Св.Кл.Охридски“
- Торстейн Веблен и неговото идейно-теоретично наследство, 2008, ПУ „Паисий Хилендарски”, Пловдив
- Спенсър, Хърбърт 2013 Начала на органичната социология. София: издателство „Захарий Стоянов“
- Фотев, Г. 2002, История на социологията, том 2, София: книгоиздателска къща „Труд
- Burns, A. F. and Mitchell, W. C. (1946). Measuring business cycles. NBER, 1
- Coase, R. H. 1937. "The Nature of the Firm" *Economica* 4 (16): 386–405.
- Coase, R. H. 1960. "The Problem of Social Cost" *Journal of Law and Economics* 3 (1): 1–44
- Coase, R. H. 1972. "Durability and Monopoly". *Journal of Law and Economics* 15 (1): 143–49.
- Coase, R. H. 1974. The Lighthouse in Economics. *Journal of Law and Economics*. 17 (2): 357–76.
- Coase, R. H. 1992. "The Institutional Structure of Production". *American Economic Review* 82 (4): 713–19.
- Coase, Ronald 2006. "The Conduct of Economics: The Example of Fisher Body and

General Motors". *Journal of Economics & Management Strategy*. **15** (2): 255–78.

Commons, J., (1931) "Institutional Economics", *American Economic Review*, vol. 21, c. 648-657

DiMaggio, P.J. and Powell, W.W. (1983). "The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields." *American sociological review* 48 (2): 147-160

Giddens, A. 1987 *Social Theory and Modern Sociology*. Stanford University Press

Hodgson, G. 1998 *The Approach of Institutional Economics*, *Journal of Economic Literature*, vol.36, (1), 166-192

Nee, V., 2005 "New Institutionalism in Economics And Sociological", *Handbook for Economic Sociology*, Russell Sage Foundation and Princeton University Press, pp.49-74., c.49

Powell, W., DiMaggio, P., 1991 „The New Institutionalism In Organizational Analysis", Chicago University Press, c.2.

Rutherford, M. 1997 "American Institutionalism and the history of Economics" *Journal of History of Economic Thought*

Scott, W. R. 2001. *Institutions and Organizations*. 2nd Edition. Thousand Oaks: SAGE Publications

Scott, W.R. 2008 *Institutions and Organizations*. Ideas and Interests. Los Angeles: Sage Publications

Veblen J., 1990 *The Instinct of Workmanship, and the State of Industrial Arts*, NJ and London: Transaction

Walter, P., DiMaggio, P (1991) „The New Institutionalism In Organizational Analysis", Chicago University Press.

**Проблемът за ценностите в Интернет социалните мрежи.
Трансформации и предизвикателства.
The problem of values in the Internet social networks. Transformations and
Challenges.**

**Мирослав Ризов, докторант
Miroslav Rizov, PhD student**

Югозападен Университет „Неофит Рилски“, Благоевград
South-West University „Neofit Rilski“, Blagoevgrad in Bulgaria
E-mail: miroslav.rizov@mail.bg; rizovm@swu.bg

***Резюме:** Новите дигитални технологии оказват голямо влияние не само върху всекидневния живот, но и върху социалните отношения, образованието, религията, семейството, правителството, търговията, икономиката, производството и разпространението на знания и върху нас самите като личности. Интернет и виртуалните общности предоставят нови възможности не само за комуникация, но и за самостоятелно представяне на индивидите като личности. Онлайн социалните мрежи са едно от полетата за самостоятелно представяне. Те са нов вид сцена с неограничени възможности, оказваща влияние не само върху, личността, но и върху всеки аспект от нея, включително и ценностите. Именно те са израз на това, което смятаме за важно в живота си, дават ни цел и определят действията ни и взаимодействията ни с околните. Те са среда със свои норми и ценности, но заедно с тях те дават ново поле за действие на ценностите от офлайн средата или „реалния“ свят. Социалните мрежи дават публичност на социалните мрежи, правейки достояние на широка публика не само нашата личност, но и нашите ценности, като социални същества, живеещи в общество, чиито ценности сме възприели и пречупили през своята идентичност.*

***Ключови думи:** ценности; самоличност; социални мрежи; социална медия; социологически анализ*

***Abstract:** New digital technologies have a big impact not only on everyday life, but also in social relations, education, religion, family, government, trade, economy, production and dissemination of knowledge and on ourselves as individuals. The Internet and virtual communities provide new opportunities not only for communication, but also for self-representation of individuals. Online social networks are one of the fields for self-representation. They are a new kind of scene with unlimited possibilities, influencing not only the personality, but also every aspect of it, including values. They are an environment with their norms and values, but together with them they give a new field of action to the values of the offline environment or the "real" world. Social networks make social media public, making available to a wide audience not only our personality, but also our values, as social beings living in a society whose values we have adopted and broken through our identity.*

***Keywords:** values; identity; social networks; social media; sociological analysis.*

„Може да наречете тази форма на индивидуалност–идентичност с много имена“. „Трансформация“. „Метаморфоза“. „Предизвикателства“. – (Уестовър, "Образована", 2020: с. 401)³¹.

„В традиционните модели целта се състои в съхранение на доброто име, а в Интернет тя се състои в неговото създаване по всякакви начини“. (Холидей, Изкуството да бъдеш спокоен, 2020: с.15).

Над един от всеки трима души на планетата вече е свързан към интернет и още милиони се свързват всеки месец. Много дейности от ежедневиия живот сега се осъществяват чрез онлайн социална връзка: поддържаме социалност с далечни приятели и роднини, използвайки Facebook-(2004); разменяме новини и мнения с приятели и следваме политици и знаменитости в Twitter-(2015); представяме и разкриваме своя професионален социален капитал, чрез LinkedIn-(2002); занимаваме се с пазарни сделки, чрез eBay-(1994) и Amazon-(1994)/ (Галоуей, 2018: с.19-69): (Ливи, 2021: с. 220-300); търсим съкровища във виртуални светове.

Аз-ът в обществата в късната модерност се изразява като абстракция, реифициран чрез сдружение на индивида с една реалност, която може да бъде също толкова гъвкава. Процесът на самостоятелно представяне става все по-развиващ се цикъл, чрез който се представя индивидуалната идентичност. Канадският интеракционист-социолог и философ Ървинг Гофман през 1956 г. описва индивидуалната идентичност, като информация за игра с определена роля пред самата публика, навярно откритие и преоткриване. Този егоцентричен подход е свързан според други социолози, като: Джордж Гордън Мийд със съвременни исторически проблеми, които ни правят все по-гъвкави и рефлексивни (процес на самоиндификация)-разпознаване себе си с другите (Мийд, 1997: с.113-131).

Благодарение на развитието на технологията физическото разстояние не е определящо, така само идентичността в обществения и личния живот се пресича чрез различни, но свързани точки на взаимодействие със социалните мрежи. Технологиите предоставят сцена за това взаимодействие, свързващо индивида поотделно или едновременно с публиката. Онлайн социалните мрежи представляват, такива обекти на самостоятелно представяне на индивидите.

³¹ „Образована“ е разказ за борбата да се изградиш, като личност. Това е история за жестоката семейна лоялност и меката, която идва с прекъсването на връзките с най-близките. Със силата на проникателност, която отличава всички велики писатели, Тара Уестоувър претворява необикновения си опит в уникална история за създаването. В разказ за същността на образованието и възможностите.

Технологията се променя непрекъснато, както и някои аспекти на социалното поведение, макар голяма част от това, как се държат хората и моделите на властта в обществото да са непроменени, те се възползват от нови възможности. Отчасти поради засилване на връзките или просто усилване на експресията на отдавна съществуващите нужди и поведение, но и защото технологията е само инструмент за хората и институции, които се използват в услуга на собствените им приоритети, цели и не на последно място програми.

Следвайки логиката на (Кастел, С. Възходът на мрежовото общество. Информационната епоха. Икономика. Общество. Култура, 2004: с.49) се създава и развива технологията, а тя на свой ред променя „живота“, социалните институции и структури, но наред с всичко това променя и самите индивиди. Човек има потребност от ценности и норми, които да ръководят неговите действия и чувства. Според Ерих Фром, съществуват безсъзнателни ценности, които пряко мотивират личността. Има сблъсък между съзнателни и неефективни от една страна и несъзнателни и ефективни от друга, което води до бъркотия вътре в личността. Ценно и „доброто“ е всичко, което допринася за широкото разгръщане на същностните човешки способности и подпомага живота. Отрицателно или „лошо“ е всичко, което задушава живота и парализира действеността на човека (Фром, 2005: с.41).

Тези чувства и ценности определят и неговото поведение в социалните мрежи, както и в офлайн средата. Именно тези ценности и чувства създават потребност у индивида да търси одобрение от околните и признание за своето „АЗ“ и своята личност-идентичност. Тук възниква обаче един много съществен въпрос: Дали нашите ценности определят нашите действия в онлайн социалните мрежи или, те оказват влияние върху нас, като личности и нашите ценности, създавайки нови?.

Метод: целта на тази статия е: да се анализира въздействието на социалните мрежи върху ценностите, които споделяме като човешки същества и ценностите и ценностната система като характеристики на личността. Основавам се данни от вече направени изследвания върху интернет социалните мрежи и поведението на личността и индивидите, осъществявайки вторичен анализ от получените данни, имайки предвид следните изследвания:

- Самопредставяне в онлайн, като личност: Ролята на очакващото взаимодействие (Ellsion., 2006: pp. 152-177);
- Използването на социалните медии за периода от 2005 до 2015 година (Perrin, 2015: pp. 2-12);

- Социалните мрежи в правителството (Perrin, *Social Media in Convergent, Senior Communication Manager*, 2011: pp. 1-9);
- Изграждане на идентичност във Facebook. Установяване на връзки (Zhao, 2008: pp. 1816-1836);
- Приятели и приятелство и общност за писане в социалните мрежи (Boyd, 2006: pp. 2-7);
- „Мрежов Аз“: идентичност, общност и култури сайтове, Сиси Папачариси³² (Papacharissi, 2010: pp. 270-300).

Интернет и/или онлайн социалните мрежи са сайтове, които обединяват хората, за да говорят, да споделят идеи и интереси или да намерят нови приятели. Този вид сътрудничество и споделяне на данни често се обозначава като социални медии. Даниел Бойд дефинира социалните медии, като: „онлайн среда, в която хората създават самостоятелно описателен профил и след това създават връзки с други хора, които опознават в сайта, създават мрежи от лични връзки“ (Boyd, 2008: pp. 210-230). Участниците в социалните мрежи обикновено се идентифицират с истинските си имена и често включват фотографии; тяхната мрежа от връзки се показва като неразделна част от тяхното самостоятелно представяне.

Индивидите споделят свои мисли и чувства, показват на останалите потребители своите страхове, слабости силни страни и най-вече, своите ценности като членове на същото това общество, в което живеят и те. Споделяйки снимки, свои мисли, творби, видео клипове, есета, музика, филми и книги, които харесват, дори харесвайки групи в Facebook, пооставяйки

Изследванията могат да бъдат намерени:

³² Ellison, N., Gibbs, J.L. *Self-presentation in online personals: The role of anticipated future interaction, self-disclosure, and perceived success in Internet dating*, Volume №33, Number №2, Publisher: Sage pub, pp. 152-177. < <http://cr.sagepub.comhosted> >. 2006.

Perrin, A. *Social Media Usage: 2005–2015. 65% of adults now use social networking sites-a nearly tenfold jump in past decade*, Pew Research Center. < <https://www.pewresearch.org/internet/2015/10/08/social-networking-usage-2005-2015>

[/](#) >. Internet Technology. 2015. < file:///C:/Users/Acer/AppData/Local/Temp/PI_2015-10-08_Social-Networking-Usage-2005-2015_FINAL.pdf >.

Perrin, A. *Social Media in Convergent, Senior Communications Manager*, pp.1-9 < <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0894439317721985> >. 2011.

Zhao, S. 2008. *Identity construction on Facebook: Digital empowerment in anchored relations*. *Computer in Human Behavior*. №24, journal published by Elsevier. < https://www.academia.edu/4009769/Identity_construction_on_Facebook_Digital_empowerment_in_anchored_relations >. 2008.

Papacharissi, S. *A networked self: Identity, Community, and Culture on Social Sites*. Abingdon: Routledge. < <https://www.amazon.com/Networked-Self-Identity-Community-Culture/dp/0415801818> >. 2010.

блог или видео блог в YouTube всички тези дейности, колкото и да ни изглеждат лишени от дълбок смисъл или просто убиване на време в интернет, говорят много за нас, като личности и за нашите ценности като човешки същества, живеещи с други себеподобни.

*Илюстрация №1: The concept of social networks, blogs and online communication (32730113)
Media type: Vector
©Надя Яковлева*

Интернет социални мрежи са нов вид сцена с неограничени възможности за индивидите, оказващи влияние не само върху процеса на изграждане на личността, но и върху ценностите. Според Ървинг Гофман: човек играе постоянно представление пред различни публики, целящо да внуши на публиката определено впечатление за него. Ако следваме логиката му, то тогава социалните мрежи ни предоставят възможността да „играем по убедително“. Тъй като липсва контакт лице в лице (Гофман, 1999: с.88): (Стоицова, 2007: с.270)/ (Пейчева, 2011: с.424). Скрити зад монитора на компютъра можем да сме навсякъде по света; да подбираме точно определени снимки, показващи ни в светлина, в която искаме; да споделяме връзки или новини за останалите потребители или имаме мнение по даден въпрос; показваме и публикуваме възмущението си от определена новина или харесваме популярна група, която може да не сме слушали никога, но се харесва от хора, чието одобрение искаме да получим или спомага за изграждането на образа, който искаме. Там показваме най-доброто от себе си и скриваме слабите си страни.

Това поражда въпроса дали тогава това, което показваме за себе си в социалните мрежи е една роля, а не нашето „АЗ“ , и дали ценностите, които внушаваме, използвайки ги, за да затвърдят и доизградят образа, който се опитваме да внушим са наши и истински или социалните мрежи ни преоформят според своите „нужди“ и „цели“?.

Потребителите на социалните мрежи не са хомогенно мотивирани. Само, защото двама души едновременно „участват“ в една и съща социална мрежа, например: не означава, че те я използват по един и същи начин, по едни и същи причини или взаимодействат с платформата по същия начин. В действителност това, което смятат за важно, може да се различава драстично и като резултат, те най-вероятно ще се държат по различен начин, въпреки външните прилики.

Например: докато някои са по-фокусирани върху употребата, свързана с работата, защото се интересуват от себе си, други могат да бъдат по-склонни да си осигурят социална подкрепа и да са по-заинтересовани да помагат на останалите. Разликата в поведението и използването им се дължи освен на целите на самите индивиди, така и на ценностите, които смятат за важни (ръководят действията им) и които искат да демонстрират пред своите „приятели“. За да разберем техните мотиви, първо трябва да разгледаме какво представляват ценностите.

Всеки човек инстинктивно знае какво се има предвид под ценност. Ценностите не са неща/вещи, но тяхно „съществуване е немислимо без връзката им с неща, което е подвеждащо за отъждествяването им със съответните неща....“ (Фотев, 2012: с.20). Те не са неща/факти, но в същото време се свързват с положителни и/или отрицателни ценности.

Ценностите са принципи главно от морално естество, които са цели и идеали и определят действията на хората. Те са твърде абстрактни и ръководят човешкия живот, а на ежедневно ниво се превеждат в система от норми. От една страна е ценността в чист вид като иреална, а от другата е реализираната ценност като свойство, черта на факта. Опозицията реална-иреална ценност е изключително важна, когато става въпрос за ценности, защото нереализираната ценност е огромна сила в живота на хората. Когато ценностите се превърнат в реални, може да се изгуби част от тях или да се добави нещо в повече към иреалното/идеалното, т.е. те съществуват в две форми иреални и реализирани или фактически. Иреалните ценности съществуват във всекидневния живот като върховна реалност.

Ценностите са реални в живота на хората. Те се преживяват индивидуално и се усвояват от отделните индивиди и поколения, което включва познания и рефлексия, необходими за тяхното постигане. Сферата на реално съществуващите ценности е неотделна от сферата на всекидневния живот.

Онлайн или виртуалните общности са сред най-очевидните прояви на интернет:

социалните мрежи, базирани на новата медийна технология. Тези нови общности или пространства са виртуални, защото вече не са обвързани към определено място или време. Интернет сайтовете могат да се разглеждат, като: „мрежови общности“. Те са общности, които са пререструктурирани от мрежовите технологии. Новите комуникационни технологии извеждат на преден план други източници на информация-виртуалните. Интернет общността се определя, като съобразен-продукт на общия интерес на нейните членове и като реална-трайно формирование, което моделира свои правила и ценности. Никъде това не е по-очевидно, отколкото в съвременните социални мрежи, като: MySpace и Facebook. Те не са общности в единствен смисъл, а по-скоро функционират като социални образования, в които много различни общности съществуват.

*Илюстрация №2: Svg Free Library Clipart Facebook-Icon Messenger Chart Pin (570-350)
Media type: SeekPNG*

©SeekPNG

Проблемът на въздействието, което общността оказва върху виртуалния човек (и неговото ежедневие в офлайн средата), е свързан с изследване, доколкото и участва в нея като самостоятелна единица или преценка, ценностната система, нагласите и поведението му са продуктивни от включването му към общи модели. А също дали, пораждането на изменчива, множествена идентичност е резултат от собствените цели и интереси на потребителите или е стремеж за адаптиране към условията в различните общности, от които се стремят да са част.

Социалните мрежи създават множество виртуални общности, като всеки индивид е част от различни виртуални общности, в които демонстрира различни черти и характеристики на своята личност и изпробва различни възможни версии. За да бъде признат, като личност, трябва да е приет и да е част от дадена група и съответно в дадена общност. А за да е част от дадена общност трябва да споделя нейните норми и ценности. Наблюдаваното движение е от личността към общността и обратното към личността, макар виртуалния човек да се

подчинява на нормите, които онлайн като: „Не на мафията, корупцията, убийства...“ (Ферзек, 2018: с.3), те все пак показват, че ние подкрепяме справедливостта и смятаме за важна ценност, следователно искаме хората да знаят това, макар тя да е само щрих в изграждането на желания образ.

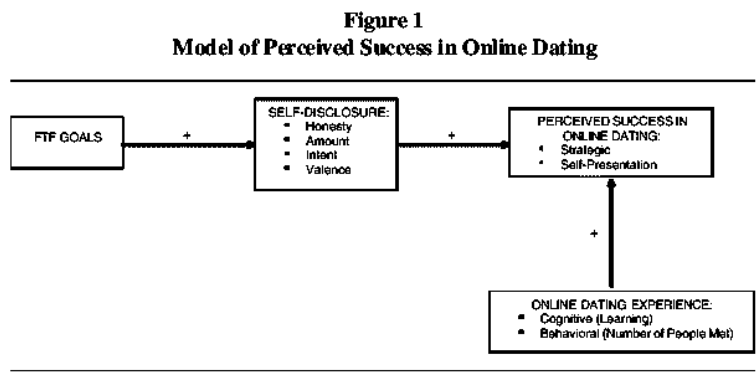
Обикновеният човек има поне два профила в социалните медии. Статистически това е най-вероятно да бъдат Facebook и Twitter. Всяка социална мрежа има различна база от потребители в общности в нея. Тези различни аудитории оказват влияние върху това как потребителите се изобразяват пред тях. Отрицателният аспект от тази промяна в начина, по който се представяме, е нарастващото разминаване между нашето онлайн и физическо „Аз“, чрез фалшифициране на самоличността ни или поне аспекти от нея. Това прави възможно да се доверим безусловно, че даден човек е този, за който се представя. (Ellison, *Sociality Throught Social Network Sites, Business and Management, Social Issues, Technology and Knowledge Management*, 2013: pp. 153), описва нашата онлайн личност подобно на (Goffman, *The presentation of Self in Every Life*, 1956: pp.251), като: актьор на сцена.

Присъединявайки се към множеството социални мрежи, ние се опитваме да изпълняваме различни пиеси за различни аудитории по едно и също време. Всяка има различни очаквания и различни норми и ценности. Поради тази причина трябва да показваме различна част от нашата личност и да изградим различен образ, а за теза цел е необходимо, и да демонстрираме различни ценности, тези ценности, които смятаме, че аудиторията ще хареса, защото смята за важни.

По подобен начин потребителите възприемат ценностите на социалните мрежи със споделяне на лични (и не само) снимки, предназначени за нашата публика. Снимките играят голяма роля в това как идентичността се представя. Фотографиите в Facebook представят поредица от стратегически подбрани снимки, по този начин индивидите изграждат живота си чрез тях. Личните снимки са фотографии, направени на себе си, членовете на семейството или група от връстници за наше собствено ползване, а не за масови аудитории. Взаимоотношенията са също ключови аспекти на личната фотография, показващи важни връзки със семейството и приятелите ни, това означава, че те са важна ценност за всеки индивид. Представянето на лични снимки е освен това е силно ритуализирано: (очертано, под формата на ритуал). Социалния процес диктува не само как да се правят тези снимки, но и кого да се показват. Макар да не са предназначени за масова публика, фотографиите на повечето хора са редактирани-филтрирани в зависимост от аудиторията.

Личните снимки представят идеали, подчертавайки как искаме животът ни да се помни, какви бихме искали да сме, т.е. с това, което смятаме за най-важно, характерно за нас е същевременно е идеализирано. Ние запечатваме чрез снимки и споделяме с нашата публика най-важните за нас ценности, на които най-много държим, ние и групата, от която част искаме да сме, защото, да за има кой да оцени нашата личност, трябва да сме приети, да сме част от дадена общност, както офлайн, така и онлайн.

Фиг №1: Model of Perceived Success in Online Dating

Research: Ellison, N., Gibbs, J. *Self-Presentation in Online Personals. The Role of Anticipated Future Interaction Self-Disclosure, and Perceived Success in Internet Dating.*

Въз основа на изследването си относно самостоятелно представяне в онлайн-запознанства (Ellison, Self-Presentation in Online Personals. The Role of Anticipated Future Interaction Self-Disclosure, and Perceived Success in Internet Dating, 2006: pp.152-177), твърдят, че снимките, използвани в профилите „служат, за да се обосноват или потвърдят твърденията, направени в описанието, хората използват фотографии не само, за да представят външния си вид, но също така и да наблегнат на нещата, качествата и ценностите, които са важни за тях.

Илюстрация №3: Managing FB pages since the time they had no timeline (122-7)
Media type: Quora
©Sagar Mondal

Следователно те предлагат, че една снимка на мъж, позиращ без риза и друга негова снимка, застанал пред стената, където са изложени дипломите му, функционира на много

нива. От една страна снимките са оправдателни за дискуссионните твърдения в текстовата част на профила; от друга страна те дават обща представа за неговата личност и физически характеристики и ценности, които са споделяни от цялото общество. Докато първата снимка набляга на външния вид на индивида, втората показва, че той и способен и образован човек, който притежава като ценност познанието, за разлика от първата снимка. Подобно заключение важи и за жените, които е по-вероятно да публикуват свои снимки, наблягащи на физическите им характеристики.

Табл. №1: Summary Statistics of Research Variable

Research: Ellison, N., Gibbs, J. Self-Presentation in Online Personals. The Role of Anticipated Future Interaction Self-Disclosure, and Perceived Success in Internet Dathing.

Именно тези снимки поставят под въпрос техните морални ценности и дори

Table 1
Summary Statistics of Research Variables

Variable	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	Cronbach's α (Standardized)	No. of Items
Relational goals ^a					
Face-to-face goals	342	4.11	1.03	.90	3
Self-disclosure ^b					
Honesty	343	4.44	.57	.77	6
Amount	338	3.26	.74	.69	5
Conscious intent	346	4.39	.69	.65	2
Positive valence	343	3.53	.79	.62	3
Online dating experience					
Learning ^b	295	2.95	1.04	.66	2
No. of people met ^c	344	2.90	.96	.75	2
Online dating success ^b					
Strategic success	339	3.09	.90	.75	4
Self-presentation success	349	3.89	.82	.69	2
Control variable					
Time spent online dating ^d	348	3.30	1.30		1

a. Scores range from 1 = *not important at all* to 5 = *extremely important*.

b. Scores range from 1 = *strongly disagree* to 5 = *strongly agree*

c. Scores range from 1 = 0 to 6 = *more than 50*

d. Score ranges from 1 = *less than one month* to 6 = *more than two years*

предизвиква постоянно дискусии в същи тези социални мрежи дали подобни снимки са показатели за техните ценности и качества: (интелект и почтеност), защото благоприличието и почтеността винаги са били важни социални ценности във всички общества. И все пак, тъй като снимките могат да бъдат представления, често е много трудно да се улови дали те всъщност „представяват реално поведение или са повторно представяне“ (Ellison, 2006: pp.165).

Табл. №2: Regression Coefficients for Strategic and Self-Presentation Success

	Regression Coefficients for Strategic and Self-Presentation Success			
	Strategic Success		Self-Presentation Success	
	Step 1	Step 2	Step 1	Step 2
Total time spent	.027	-.021	.032	-.035
Honesty		-.093		-.143*
Amount		.118*		.148*
Intent		.125*		.263***
Positive valence		-.014		.320***
Learning		.448***		.183***
No. of people met		.249***		.160**
F		16.091***		10.971***
df		7, 263		7, 267
SE		.83		.86
Adjusted R ²		.28		.20
Δ R ²		.28		.20

Note: Standardized regression coefficients are shown.

*p < .05. **p < .01. ***p < .001.

Research: Ellison, N., Gibbs, J. *Self-Presentation in Online Personals. The Role of Anticipated Future Interaction Self-Disclosure, and Perceived Success in Internet Dathing.*

Въпреки това научните изследвания (Ellison., 2006: pp. 152-177) потвърждават, че хората са наясно със своята селекция от снимки и дори различните пози и поведение са формирани в съответствие с „набор от правила“, които се използват за оценяване на снимките на другите. Това означава, че снимките се публикуват според публиката и показват общи и споделени ценности с нея.

Табл. №3: Most Common Responses

Please describe in as much detail as you can your current Facebook profile photograph or image. (Describe)	Count	Percent
Image shows user Alone	209	49.4%
Image shows user with one or more Friends	70	16.5%
Image shows the user at a Special Occasion	62	14.7%
Images shows user with their Romantic Partner	58	13.7%
Image shows the user Smiling	52	12.3%
Image shows user in a Unique Location that is not their hometown	51	12.1%
The image is a Face/Head Shot of the user	44	10.4%
Image shows the user playing or watching Sports	34	8.0%
Image shows user with their Family	27	6.4%
Image depicts an Object with apparent meaning to the user	20	4.7%
Photo is described as having a Unique Visual Effect	18	4.3%
User mentions the non-professional Photographer	17	4.0%

Why did you choose this photograph or image? (Why Choose)	Count	Percent
Because user thinks they Look Attractive	72	17.1%
Because the image shows the user having Fun	49	11.6%
Because it was a Humorous shot	44	10.5%
Because the user wanted to show their Romantic Relationship	37	8.8%
Because the user wanted to highlight a special Friendship	30	7.1%
Because the photograph represented a Special Moment /Memory	30	7.1%
Because the image showed the user's Family	20	4.8%

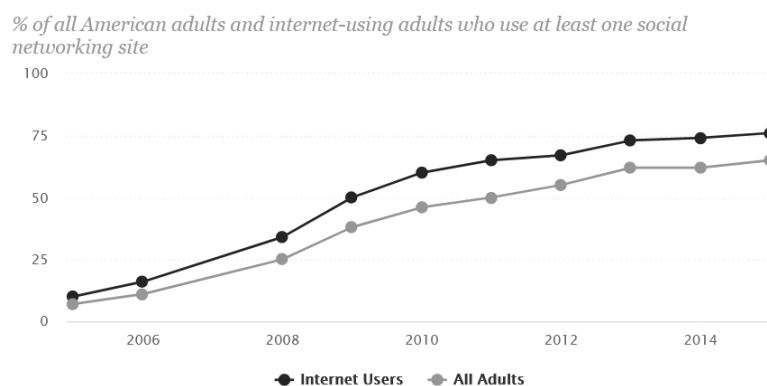
Research: Strano, M. *User Descriptions and Interpretations of Self-Presentation through Facebook Profile Images.*

Подобни тенденции се отчитат относно критериите за подбор на снимка сред потребителите на социалните мрежи. Например: проучването на (Strano, User Descriptions and Interpretations of Self-Presentation through Facebook Profile Images, 2008: pp.129-146), сред потребителите на Facebook показва, че хората най-вече се интересуват от избора на снимка за Facebook, които те самите класифицират като привлекателни: (72count/17.1%). Избират се и снимки, на които собственикът на профила се показва забавлявайки се или снимки, които са хумористични: (44count/10.5%). Често избирани снимки са и тези, които показват

собственика на профила в романтична връзка: (37count/8.8%), специални приятелства: (30count/7.1%) или в определени семейни отношения: (20count/4.8%). Тези снимки се смята, че е са в по-голяма степен, а именно демонстрират се позитивни ценности, като ефективност.

Ценностите, както вече споменах са културни продукти, които хората, живеещи в дадено общество печелят като „награди“, тъй като имат огромно значение. В резултат на това те са цел, която се преследва от индивидите. В социалните мрежи основните ценности са свързани с изграждането и поддържането на профили, споделянето на лична информация, интереси, писането на статуси или четенето, коментирането на чуждо съдържание. Но най-важното е редовното посещение на социалните мрежи, за да може да се чувства даден индивид пълно членен член на определена общност.

Граф. №1: Internet-using adults who use at least one social networks site?.

Research: Perrin, A. *Social Media Usage: 2005–2015. 65% of adults now use social networking sites-a nearly tenfold jump in past decade.*

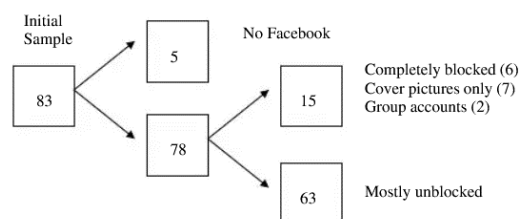
През последните години от 2005 до 2015, използването на интернет социалните мрежи е нараснало. 74% от възрастните използват социалните мрежи с 71% от участващите в изследването: (Perrin, Social Media Usage: 2005-2015. 65% of adults now use social networking sites-a nearly tenfold jump in past decade, 2015: pp. 2-12), използват Facebook. Появяват се множество нови социални мрежи, запълвайки точните празноти.

Например: Instagram е платформа, позволяваща на хората да публикуват снимки, YouTube позволява на индивидите да се представят чрез свои лични клипове, аматьорски филми и/или видео блогове. В Twitter се публикуват коментари или статуси. Все повече различните социални мрежи се свързват и нещо публикувано в Instagram се появява в Facebook. Така потребителите изграждат една пластова и сложна дигитална идентичност в една виртуална идентичност.

Според потребителите на социалните врежи в САЩ и по-специално сред

потребителите на Facebook се установява, че всеки ден: 15% от потребителите на Facebook актуализират собствения си статус; 22% коментират чужд пост или статус; 20% коментират снимки на друг потребител; 26% „лайкват“ съдържание на друг потребител; 10% изпращат лично съобщение на даден потребител (Madden, 2011: pp.1-16). Именно чрез тези дейности потребителите изграждат своя образ и своята идентичност във виртуалното пространство и изграждат идеалното си „Аз“ (създават впечатление у останалите потребители, че притежават точно определени качества, нагласи, ценности, че водят точно определен начин и стил живот, прикривайки всичко, което не искат да се вижда като слабости, черти на характера, интереси и/или ценности, които биха били слабост или не се приемат от групата, чието одобрение ценим и искаме).

Фиг. №2: Division of the initial sample and the audiences

Research: Zhao, S. 2008. *Identity construction on Facebook: Digital empowerment in anchored relations. Computer in Human Behavior*

Въз основа на анализ на съдържанието на анализ на съдържанието на 63 профила се установява, че идентичностите, произведени в една не анонимна среда се различават от тези построени в онлайн среди (Zhao, 2008: pp. 1816-1836). Facebook потребителите представят своите само личностни имплицитно, а не изрично; те „показват, а не казват“. Важната характеристика на новия начин на създаване на самоличност е тенденцията, хората да играят ролята на някой друг или да представят различна онлайн идентичност, която се различава от тази в „истинския живот“. Онлайн срещите без физическо тяло дават възможност на хората да скрият своите нежелани физически характеристики, да пресъздават своя библиография, личности дори ценности. Но дали наистина човек е способен да променя „по желание“ своите ценности?.

В изследването на (Paracharissi, 2010: pp. 270-300), се достига до подобни заключения от изследване, чиято цел е да се разберат студентите, използващи социалните мрежи. За целта са анализирани снимки на студенти-качествено. Жените, участващи в изследването, имат повече снимки на себе си, средно 337 срещу 93 от мъжете. По същия начин имат повече

коментари за снимките си в сравнение с мъжете. По-голямата част от снимките са на двойки или групи от приятели, най-вече от същия пол, позиращи пред камерата на формални или планирани събития. Най-често мъжете се снимат с приятели мъже, а жените с жени. Както мъжете, така и жените имат снимки с представители на другия пол, позирайки по платонически начин или заедно в големи групови снимки с участието на всички присъстващи на партито. Но като цяло снимките разкриват значението на нечия партньорска група най-често за първа и втора година студенти, членове на същия пол. Снимките показват най-вече приятелства, а не романтични връзки или флирт. Романтичните отношения са демонстрирани и потвърдени визуално чрез размера на физическия контакт.

Всеки от нас прекарва твърде дълго време, говорейки за себе си в социалните мрежи, което е напълно естествено. Ние споделяме нашия живот-възходи и падения, обрати с хора, за които смятаме, че ще са загрижени и заинтересовани. Те ще се вслушат в това, което имаме да кажем и ще ни помогнат да се справим с всички проблеми. Ако това не е така, тогава може да искаме да намерим нови приятели. Ако всички от нас споделят своите преживявания както добри, така и лоши в социалните мрежи, ние сме в състояние да усетим съпричастност. Възможно е някои от нашите приятели да са преминали през подобно изпитание, това означава, че сега те ще бъдат в състояние да ни помогнат да се справим с него.

В социалните мрежи подобно на офлайн средата съществуват заплахи, но също така там хората са много по-склонни да помагат и подкрепят околните. Липсата на лице в лице взаимодействие и същевременно показност дава на потребителите смелост да изказват гласно своите мисли, да защитават това, което смятат за добро и да демонстрират религиозни ценности и да ги защитават. В социалните мрежи изобилства от подобни примери, например скорошните събития, изправящи терористи срещу невинни и християни срещу мюсюлмани, създавайки вълна от мнения, дискусии, споделяне на видео клипове, статии и много други, чрез които всеки не само изказва мнението си, но и демонстрира своите религиозни ценности, правото на свобода и справедливостта. Дори напредничави представители на различни религии споделят чрез социалните медии, мнението си, че именно социалните мрежи могат да възродят и научат хората на религиозни ценности.

Библиография

- Голоуей, Ск. 2018. The Four: Скритата ДНК на Амазон, Епъл, Фейсбук, и Гугъл. София: ИК „Изток-Запад“.
- Гофман, Ър. 1999. Представянето на Аз-а във всекидневието. София: ИК Петър Берон.
- Кастелс, Е. 2004. Възходът на мрежовото общество. Информационна епоха. Икономика. Общество. Култура. Том I. София: ИК „ЛИК“.
- Кастелс, Е. 2006. Сила на идентичността. Информационна епоха. Икономика. Общество. Култура. Том II. София: ИК „ЛИК“.
- Ливи, Ст. 2021. Facebook. Пълната история на Facebook идеализъм или сделка с дявола. София: ИК „Кръгзор“.
- Мийд, Дж. 1997. Разум, Аз и Общество. ЕА-Плевен: „Евразия“.
- Пейчева, Д. 2011. Медиализираната реалност. Благоевград: Югозападен Университет „Неофит Рилски“.
- Стоицова, Т. 2007. Лице в лице с медиите. Въведение в медийната психология. София: ИК „Просвета“.
- Уестовър, Т. 2020. Образована. София: ИК „Enthusiast“.
- Ферзек, К. 2018. Словакия, мафията и нейните убийства. София: ИК „Skyspint“.
- Фром, Е. 2005. Човекът за самия себе си. София: ИК Захарий Стоянов.
- Холидей, Р. 2020. Изкуството на да бъдеш спокоен. София: ИК „Сиела“.

- Ellison, N.B., Gibbs, J. Self-Presentation in Online Personals. The Role of Anticipated Future Interaction, Self-Disclosure, and Perceived Success in Internet Dating, Volume №33, Number 2, Publisher: Cr. Sage pub, Rutgers University, pp. 152-177. < <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0093650205285368> >. < https://www.researchgate.net/publication/237531711_Self-Presentation_in_Online_PersonalsThe_Role_of_Anticipated_Future_Interaction_Self-Disclosure_and_Perceived_Success_in_Internet_Dating >. April 2006.
- Goffman, E. The Presentation of Self in Every Life, University of Edinburg Social, pp.251.
- Madden, M. State of Social Media, Pew Research Center's Internet & American Life Project, 1615 (L) St., N.W., Suite 700, Washington, D.C. 20036, pp.1-16. < https://www.pewresearch.org/internet/wp-content/uploads/sites/9/2013/05/PIP_TeensSocialMediaandPrivacy_PDF.pdf >. May 2013.
- Papacharissi, Z. A networked Self: Identity, Community, and Culture and social Network sites, Publisher: Routledge & CRC Press, United Kingdom, pp. 336. < <https://www.amazon.com/Networked-Self-Identity-Community-Culture/dp/0415801818> >. April 2010.
- Perrin, A. Social Media Usage: 2005-2015. 65% of adults now use social networking sites-a nearly tenfold jump in the past decade, Pew Research Center-Internet Technology, 202.419.4372, pp.1-12. < <https://www.pewresearch.org/internet/2015/10/08/social-networking-usage-2005-2015/> >. October 2015.
- Zhayo, S. Identity construction on Facebook: Digital empowerment in anchored relationships, Computers in Human Behavior 24 (2008), pp.1816-1836, Department of Sociology, Temple University, United States. < https://www.academia.edu/4009769/Identity_construction_on_Facebook_Digital_empowerment_in_anchored_relationships >. 17 March 2008.

**Психологическите проблеми, свързани с глобализацията и развитието на
технологиите в съвременното кино и телевизия**
**Psychological problems, connected to globalization and new technologies in
contemporary cinema and television**

Мирела Василева, докторант
Mirella Vasileva, Phd student

Югозападен Университет „Неофит Рилски“, Благоевград
South-West University „Neofit Rilski “
E-mail: mirella_vasileva@yahoo.co.uk

***Резюме:** Статията анализира психологически проблеми, възникнали в резултат на глобализацията и модерните технологии, отразени във филми и телевизионни сериали. Във фокуса на настоящия текст са кошмарите, отчуждението, различни фобии, базирани на страха от бъдещето (хронофобия) и зависимостите и маниите.*

***Ключови думи:** кино, кошмар, отчуждение, телевизия, фобия*

***Abstract:** The article analyzes psychological problems, which emerge as a result of globalisation and modern technology, as they are shown in cinema and television series. The text focuses on nightmares, alienation, phobias, based on the fear of the future, addictions and obsessions.*

***Key words:** cinema, nightmare, alienation, television, fobia*

Краят на 19 век дава началото на две явления, които ще променят живота на бъдещите поколения и тяхното възприемане за света - психоанализата и киното. Докато Зигмунд Фройд изследва дълбините на душата, братя Люмиер дават възможност на въображението и креативността да запечатат на филмова лента живота с неговата нестихваща динамика.

За да разпознае и излекува проблемите на своите пациенти Фройд и психоаналитиците след него търсят техните манифестации в сънищата. Символичното проявление на потисканите комплекси намира своята изява в причудливи форми, които опитният терапевт разшифрова и "осветлява".

Още през 20те години на 20 век, когато книгата за анализата на сънищата излиза на испански (това е първият език, на който е преведена), творци като Луис Бунюел и Салвадор Дали започват да използват различни методи за отключване на несъзнаването, за да създават

своето изкуство, което в последствие прераства в течението на сюрреализма. Известната сцена с минаващия през луната облак, който се превръща в бръснар, разрязващ око и отрязаната ръка, от която излизат мравки, и двете част от филма "Андалуското куче" са образи, заети от сънищата на двамата ексцентрични испанци.

Кошмари

Според дефиницията на Американската психологическа асоциация "кошмар" е плащещ или неприятен сън, в който тъга, отчаяние, отвращение или някаква комбинация от тях оформят емоционалното съдържание.

Близо 50 години след "Андалуското куче" Дейвид Линч пресъздава съвременните среднощни страхове във филма си "Eraserhead". Сюжетът разказва за млад мъж на име Хари, който живее в неугледна стая в американско индустриално предградие. Шумовете на невидимите машини наоколо създават ритъм, непонятен за персонажа на Хари, който прекарва времето си в постоянен стрес и страх. Приятелката му Мери забременява и ражда уродливо бебе, подобно на червей. След кратък опит да се грижи за постоянно ревящото дете Мери избягва и го изоставя на грижите на Хари. Следват поредица от сюрреалистични събития, по време, на които чудовищното бебе пречи на всяка възможност за щастие и спокойствие на Хари. В момент от филма главата на Хари изхвърча от тялото и бива заменена от главата на бебето. По-късно малко момче носи главата във фабрика, която произвежда гумички за моливи. Там тя попада на поточната линия и послужва изработването на следващата партида гумички.

"Eraserhead" е конструиран в изцяло съноподобна форма. За да се постигне ефект на отчуждение и нереалност режисьорът използва постоянен механичен шум като основна фонограма.

Мрачният индустриален пейзаж е повлиян от картините на швейцарския художник Ханс Руди Гигер (чийто дизайни, може да разпознаем в "Прищълеца"), в които хората се сливат с машините.

След излизането си филма става много популярен в нощните прожекции в кината в САЩ, а интерпретациите ваят. В книгата си "Файловете на Дейвид Линч - "Eraserhead", Кенет Годуин разказва за впечатленията си от него, които споделя в есе, достигнало до самия

режисьор. В неговото тълкуване ужасът се поражда от индустриализацията и намесата на човек в естествения ход на природата, обричащи всичко на разпад и смърт - "Eraserhead" е за покварата, покварата на природния свят и на човека като част от него. И в основата на всичко това е човекът - ума му, интелекта му, съзнанието му, тази част от него, която го кара да се чувства отделен от природата и да вярва, че може да се намесва в нея, както си иска, безнаказано" (Godwin, 2020, с.11). Снимката на атомната гъба на стената на Хенри, изкуственото пиле, което се размърдва на масата, фабриките и електрическите стълбове са само част от призраците на развитието на цивилизацията, които откриваме в "Eraserhead". Линч никога не потвърждава директно това обяснение, но се съгласява да даде първото си интервю в кариерата си именно на Годуин.

Отчуждение

Модерният начин на живот продължава да поставя пред индивида нови и различни проблеми. Сред страховете на съвременните поколения, като все по-отчетлив се откроява страхът от самотата. Въпреки бързите влакове и самолети, които ни предлагат възможност да стигнем по-лесно до близките си и социалните мрежи, които ни дават свободата да общуваме с десетки приятели, отчуждението става част от живота ни, която трудно можем да избегнем.

Дефиниция за "отчуждение" е отдалечаването от хората, което води до липсата на близка връзка с участниците от социалния кръг на засегнатия. В съвременните филми темата е силно застъпена в американското независимо и европейското арт кино.

"Изгубени в превода", 2003г. на София Копола ни представя двама самотни персонажи - младата Шарлот (Скарлет Йохансон) и застаряващия актьор Боб (Бил Мъри), които прекарват седмица в Токио. Градът е представен като действащо лице сам по себе си - мегаполис с нестихващ шум, извор на светлини и звуци.

Във филма виждаме Шарлот и Боб в различни ситуации, свързани с японската култура - на снимачната площадка на реклама за уиски, в будистки храм, на курс по икебана, в местен ресторант. Навсякъде те се чувстват еднакво не на място, което е визуално подчертано - Боб с неговата височина над японските му колеги, Шарлот с бялата ѝ кожа и философските ѝ търсения в света на reality шоута и аркадни игри.

В книгата си "Изгубени в превода", 2010, Джеф Кинг говори за критиката на

стереотипизацията на японското, която София Копола постига чрез словестни и визуални заигравания. Пример за това са грешното произношение на думите с r и l - Roger Moore (визирайки британския актьор Роджер Муур), lip, вместо gir и th. Според Кинг голяма част от безименните японски персонажи съществуват само, за да бъдат осмени (King, 2010, с.132). Все пак, отбелязва той, противопоставянето на "западното" и "японското" дава фон на развитието на отношенията между персонажите, които се чувстват също толкова изолирани и в имитиращата американската атмосфера на хотела (джаз бара), както и връзките им със собствените им съпрузи (Лидия, превърнала баналните домашни дела в цел на живота си и Джон, свързан с поп културата и динамизма на съвременния кино бизнес).

"Изгубени в превода" е модерна приказка за съвременния човек, чиято душа не успява да го настигне в постоянното му пътуване през света и сред хората, докато не бъде спрял от някого, за да се слоят макар и за кратко.

Отчуждението, откриваме не само в далечния Изток, но и в близкото бъдеще. Подобно на Шарлот и Боб, авторът на поздравителни картички Теодор във филма "Тя" се чувства изолиран и сам в Лос Анджелис, какъвто би бил след няколко десетилетия.

В повечето научно фантастични филми технологичната дистопия е катастрофална и изпълнена с насилие, но в "Тя" я откриваме скучна и безперспективна, каквато по-вероятно би била.

Филмът поставя въпросът възможно ли е да сме станали неспособни да бъдем заедно с друг човек, и дали не е по-лесно да се свържем с идеалния за нас AI. В ролята на "изкусителната" Саманта - гласът от кутията, отново е Скарлет Йохансон, а нейното спокойствие и разбиране дава надежда на Теодор, че перфектната жена съществува, макар и да не е част от човешкия род.

Хронофобия, технофобия, ксенофобия

За разлика от романтичното "розово"* бъдеще, което виждаме в "Тя", сериалът на Чарли Брукър "Черното огледало" придава на очакванията за настоящото и близките десетилетия доста по-тъмни краски, както може да се предположи от заглавието.

Едва ли има телевизионно предаване, което по-добре да отразява напиралите страхове

от възходът на новите технологии. Черният екран на телевизора, компютъра и мобилния телефон са огледало не само за лицата ни, но и за цялата ни култура със съпътстващите я съмнения и притеснения.

Тук ще се разгледаме три епизода с различни жанрове (военен филм, *film noir* и хорър, всеки от които може да бъде определен и като "научна фантастика"), които илюстрират някои буквални и много реалистични възможности за очаквания технологичен апокалипсис. Следва да се каже и че всеки от тези епизоди е свързан с истински събития в настоящето, и ни показва реализацията на страховете ни в едно не далечно бъдеще.

Темата на "Мъже срещу огъня" е дехуманизацията на "врага" до степен на лишаването му от човешки качества, за да бъде подтисната емпатията у войниците на мисия. В епизодът хората с неподходящи качества са превърнати в зомбита в очите на военните чрез импланти в мозъка им, които ги карат да ги виждат по този начин. Невинни цивилни са избивани без капка милост, възприемани като хлебарките на земята.

Подобни експерименти в момента съществуват под формата на проекта Face2face в университета в Станфорд, където се работи върху промени на изображението на лица в реално време, както и в наскоро разкритите военни експерименти за импланти, които заобикалят сензорните възприятия и се свързват директно с мозъка (McSweeney, Joy, 2019, с.166).

"Мразен от народа си" е повлиян от нордическия *film noir* и ни представя друга история, в която хиляди обикновени хора стават жертва на технологиите, в този случай - иновативни пчели дронове. Известен е фактът, че пчелите измират, което е един от вероятните сценарий за край на света. В епизода, учени разработват миниатюрни пчели дронове за опрашване на растенията, които са хак-нати от мъж, за да накаже с тях хората, участващите в модерната интернет "хейт култура". Давайки възможност в нелегален сайт интернет потребителите да решат кой да умре - две възможности сред личности, които наскоро са нашумели с нещо, което да скандализира обществото, той изпраща пчелите убийци срещу избрания човек.

Малко по-късно обаче се оказва, че истинската "чистка" тепърва предстои и пчелите се обръщат срещу всеки, дал мнението си в играта "кой да умре". Резултатът е хиляди убити

за "правото си на мнение".

"Мразен от народа си" разглежда не само технологичната опасност, но и тази от безразборната реч на омраза в интернет.

Може би най-ужасяващия епизод на сериала предсказва технологичен Армагедон, в който хората са плячка за механични кучета. "Металхед" ни представя един познат на киното от години мотив - възходът на машините започнал с "2001: една одисея в Космоса" на Стенли Кубрик и продължаващ до днешен със сериали и филми като "Западен свят", който ще обсъдим по-надолу. Страхът от машините се събужда още през средата на 19 век, с втората индустриална революция (технологичната).

"Металхед" ни разказва за отчаян опит на група оцелели след завземането на света от механичните кучета, да откраднат от охраняван от кучетата склад плюшено мече за болно дете. Опитът им се оказва неуспешен и те се превръщат в жертва на безпощадните животни.

Въпросните кучета са "заети" от реалността - проекта на "Boston dynamic" за работи на четири крака, които биха могли да бъдат новия най-добър приятел на човека.

Зависимости и мании - геймификацията и виртуалната реалност

Развитието на роботиката влияе не само на актуалния ни живот, но и на възможността за виртуален или "игрален" такъв. Сериалът "Западен свят" развива една възможна теза за бъдещето на компютърните игри, в която виртуалната реалност е заменена с тематични паркове, в които играчите могат да присъстват "на живо" в различни сюжетни постановки и да опитат от първа ръка да бъдат герои в измислен свят със свои правила. В периода между 2013 и 2018 г. пристрастяването към видео игрите е определено като психично заболяване от Американската психиатрична асоциация и от Световната здравна организация.

Геймингът е сред най-новите болести на нашето време, а последствията от него могат да бъдат различни, в най-тежки случаи достигащи до самоубийство на засегнатия, заради невъзможност да се справи с живота извън "играта". Компютърните игри са създадени по начин, който се възползва от отделянето на допамин и ендорфин в мозъка при очакване на желан завършек на задача. За разлика от живота, играта дава множество възможности за задействане на тези цикли и изпитването на приятни емоции. Това води до пристрастяване,

подобно на това на наркотичните вещества и при продължително излагане на тези ефекти променя биохимията на мозъка. Събитията в реалността стават скучни и геймърът не изпитва към тях друго освен апатия.

В книгата "Психологията на Западен свят: Violent delights" Мартин Лойд цитира проучване за влиянието на компютърните игри. "Изследване върху немски студенти от мъжки пол открива, че начинаещите геймъри се справят по-добре с играта, когато тя включва повече насилие. ... Според автора на проучването агресивните аспекти водят до увеличаване на удоволствието от играта, съответно и до по-добри резултати" (Langley, Goodfriend, Cain, 2019, с. 92). В същата статия се отбелязва и че поведението на младежите се променя и в реалния живот: повече време прекарано в компютърни игри с насилие води до по-ниска емпатия.

Сериалът "Западен свят" ни представя едно възможно бъдеще, в което роботиката е толкова напреднала, че позволява създаването на андроиди, неразличими от хората. В първия сезон те населяват тематичен парк, който богаташи посещават, за да задоволяват нуждите си от секс и насилие по "безопасен" начин, причинявайки болка само на създадените за това работи.

Когато навлиза в парка един от главните персонажи - Уилям е посрещнат от красивата Анджела. На въпросът дали е истинска, тя отговаря "Ако не можеш да различиш, има ли значение?"

Така започва пътешествието на Уилям във все по-увличащия свят на уестърн играта.

В течение на сериала можем да наблюдаваме развитието на споменатите по-горе проблеми в личността на Уилям, който от наивен романтик постепенно се превръща в жесток и безскрупулен злодей. Реализмът, с който тематичния парк "Западен свят" превъзхожда в порядъци всичко познато в гейминга, съответно прави последствията от пристрастяването още по-значителни до степен на непредвидимост.

Уилям навлиза в парка без желание да пролее и капка кръв, демонстрирайки добрите си намерения с избора на бяла шапка в началото на преживяването. С всяко следващо посещение обаче тъмната му страна взема превес и насилието става неизменна част от съществуването му в рамките на парка.

Паралелно с този процес, той губи интерес към собствения си живот, имайки усещането, че всичко, което си струва да се изживее е в играта. Зад фасадата на добър съпруг и баща и виден филантроп, той се утъждествява повече с аватара си в "Западен свят" - "мъжът в черно", а задълбочаващата се параноя дали знае кое е истинско и кое не го карат да нарани най-близкия си човек и дори да се усъмни в собственото си съществуване.

През годините изкуството не винаги е успявало да предрече бъдещето и очакванията на хората от предишните десетилетия често ни изглеждат наивни. Не сме колонизирали Космоса, нито стигнали до ядрото на земята, не караме летящи коли и не общуваме с холограми. За сметка на това имаме сателити, мобилни телефони и интернет, нововъведения, които не са били предвидени от културната среда преди появата си. Това, което киното улавя обаче е не по-малко важно - усещанията за мястото на човека в обществото, за неговата значимост и мисия в един все по-бързо развиващ се свят. Дори да не могат да ни подсказват какво ни очаква, филмите ни помагат да се адаптираме по-добре към нови идеи и събития, да опознаем страховете си и да ги превъзмогнем със силата на катарзиса.

Библиография

Godwin, G. (2020). "David Lynch files - Eraserhead". Orlando: BearManor Media

King, G. (2010). "Lost in translation". Edinburgh: Edinburgh University Press

Langley, T., Goodfriend, W., Cain, T. (2018). "Westworld psychology - violent delights". New York: Sterling Publishing

McSweeney, T., Joy, S. (2019) "Through the black mirror". Cham: Springer Nature Switzerland AG

APA Dictionary of psychology from <https://dictionary.apa.org/>

**Агресивният хумор в онлайн общуването като предизвикателство в
глобалния свят**
Aggressive humour in online communication as a challenge in the global world

Полина Кирилова, докторант
Polina Kirilova, PhD Student

Великотърновски Университет „Св. Св. Кирил и Методий“, Велико Търново, България
University of Veliko Tarnovo "St. St. Cyril and Methodius", Veliko Tarnovo, Bulgaria

E-mail: georgieva.polina@gmail.com

***Резюме** Статията цели да изследва спецификите на агресивния хумор и последиците от употребата му в контекста на онлайн комуникацията. Разгледани са част от теоретичните постановки за агресивния хумор- тези на Фройд, Томас Хобс и Д. Инфанте, както и отличителните характеристики на виртуалната комуникация, които улесняват използването му- като например липсата на невербални средства (език на тялото, проксемика, интонация) и относителната анонимност, които Интернет предлага. В допълнение са представени начините, по които агресивния хумор се проявява като предизвикателство в глобалния свят, особено по отношение на онлайн тормоза, както и са дадени някои примери за употребата му, довели до разнообразни негативни последици.*

***Ключови думи:** агресивен хумор, онлайн общуване, онлайн тормоз*

***Abstract** The article aims to explore the specifics of the aggressive humour and the consequences of its use, put into the context of online communication. It reviews the theoretical grounds for the aggressive humour- the ones that Freud, Tomas Hobbs and D. Infante propose, as well as the distinctive features of the online communication such as lack of non-verbal cues (body language, proxemics, intonation) and the relative anonymity the Internet provides. Furthermore, the paper describes the ways aggressive humour is a challenge in the global world, particularly in terms of cyberbullying, and also provides a few examples of its use that have led to various negative consequences.*

***Key words:** aggressive humour, online communication, cyberbullying*

Хуморът - феномен, който обичайно е асоцииран с позитивни изживявания, заздравяване на социалните връзки и сплотяване, може да бъде и мощен инструмент за изразяване на агресия. Дали като израз на неприемливи импулси, като налагане на надмощие, като отмъщение или като опит да се справим със стреса, агресивния хумор е неизбежна част от ежедневието и от комуникацията онлайн. С развитието на технологиите и на социалните мрежи от последните десетилетия, както и с глобалната пандемия от 2020 г. , онлайн общуването доби жизнена важност за огромна част от хората. Взети заедно, те оформят една картина на предизвикателство в глобалния свят, тъй като, от една страна, характеристиките на Интернет като анонимност, достъпност, липса на жив контакт и неясни регулации или

липса на такива, както и леснотата в намирането на съмишленици или жертви, го правят идеален проводник на агресията. От друга страна, последиците от този тип взаимодействие могат да варират както от лека обида и дискомфорт, до депресия, тревожност и стрес, така и до загуба на работата, репутацията или живота на човек.

Агресивният хумор

Дали ще сметем нещо за забавно или пък за обидно, зависи от редица фактори като пол, възраст, култура, етническа принадлежност, религия, социална среда, ниво на обидчивост и т.н. Д. Инфанте, счита, че в междуличностната комуникация има агресия, ако „физически или символично се прилага сила с цел, най-малкото да доминира и може би увреди, или, максимално да победи и може би унищожи обекта на атаката“, който може да включва „тялото, материалните принадлежности, себевъзприятието, позицията по дадени въпроси или поведението на другия човек“ (Infante, 1987:158) Киаро, от своя страна счита, че „концепцията за това какво хората намират за смешно изглежда е заобиколена от лингвистични, географски, диахронични, социокултурни и лични граници (Chiaro,1992:5).

Най-общо, агресивният хумор е тенденцията хуморът да се използва за да се критикуват или манипулират околните и примери за него са сарказма, дразненето, осмиването, омаловажаването, както и други потенциално обидни (напр.сексистки или расистки) негови форми. Тук се включва и компулсивната употреба на хумор дори когато това е социално неуместно; този стил се разглежда като средство за утвърждаване на Аза за сметка на другите. (Martin,R., 2007:211) Род Мартин описва и хумора, при който агресията е насочена към самия индивид- себеунищожителния. Той включва прекомерната употреба на унизителни шеги към самия теб, опит да се забавляват другите за сметка на себе си, както и това да се присъединяваш към смеха, когато другите те осмиват или подиграват.

Едно доста любопитно изследване, публикувано през 2010г.(Veselka, Schermer, Martin, Vernon, 2010) достига до извода, че агресивният и себеунищожителен стил хумор показват значителна положителна корелация със стойностите на психопатия и макиавелизъм. Различно проучване върху черния хумор достига до изненадващите резултати че, противно на очакванията, лицата с високи стойности на агресия са всъщност тези, които най-малко предпочитат и оценяват черен хумор и обратно- онези с ниски нива на агресия проявяват най-силен афинитет към подобен тип шеги (Willinger, U., 2017).

Съществуват множество доказателства, че по-голямата част от хумора е базирана на агресия и враждебност. Кьостлър посочва, че от 29 препратки в Стария Завет, повечето са свързани с презрение, пренебрежение, осмиване или неуважение и едва 2 са „продиктувани от добро и весело сърце“ (Koestler, 1964:53) Още Платон твърди, че смехът произтича от злобата и че ние се смеем на абсурдното в хората, извличайки удоволствие вместо болка, дори когато виждаме нашите приятели в беда. По подобен начин Аристотел вижда комедията като имитация на хората, които са по-лоши от средното и ги нарича „екземпляри на грозотата“ (Martin, R., 2007:43-44).

Най- популярните психологични теории за хумора са психоаналитичната теория на Фройд, теорията за превъзходството на Томас Хобс и теорията за инконгруенцията. Макар в наши дни водеща да е последната парадигма, тя няма отношение към агресията- за разлика от първите две теории.

Психоаналитичната теория на Фройд, още наричана „Теория на облекчението“ постулира, че посредством хумора хората са свободни да изразят сексуалните и агресивни импулси, за които обществото иначе би ги порицало, наказало или отхвърлило. Намирайки отдушник за тези неприемливи подтици, човек намалява емоционалния си дискомфорт и в този смисъл Фройд разглежда хумора и като защитен механизъм. Един от малкото български изследователи на хумора, д-р Мартин Ценов от БАН умело посочва, че „...идеята на Фройд, че хуморът може да се използва като форма на унижение или демонстриране на враждебно отношение към определен човек или дадена група хора, е може би една от най-съществените и се превръща в тема на изследване сред бъдещите психолози на хумора(Ценов, 2017:31) Характеризирайки враждебния хумор като „маскирана агресивност“ (Freud, 1960:129), Фройд поставя началото на съвременните изследвания върху хумора, използван с агресивни цели.

Свързвана с името на Томас Хобс, теорията за превъзходството счита, че хуморът е начин за налагане на нашето превъзходство над човек или ситуация, които по някакъв начин застрашават нашето благоденствие. Без значение дали проявяваме негативно отношение към някой, когото считаме за по-низш, по-глупав или по-некомпетентен, неодобрението ни към дадена ситуация или дори към самите нас в миналото, това не би могло да се случи без агресия. Чарлс Грунър, един от съвременните поддръжници на тази теория се опитва да приеме по-положителна гледна точка и твърди, че хуморът е „закачлива агресия“, че не е „истинска“ агресия (не включва физическа атака и нараняване), а е по-скоро като боричкането при децата и младите животни. Така той набляга на идеята, че хуморът е форма на игра-

състезание или съревнование, където има победители и губещи. (Martin, 2007: 48). И макар да изхожда от тази по-светла визия за хумора, в крайна сметка признава, че „ обикновено, при равни други условия, колкото по- враждебен е хуморът, толкова е по-смешен“ (Gruner,1997: 110).

Д.Инфанте (Infante,1987) предлага рамка, която напълно разгръща нюансите на хумора, когато е използван по агресивен начин. Изследователят съставя модела си на базата на четири основни типа агресивни личностни черти- вербална агресия, склонност да се спори, враждебност и асертивност. Моделът концептуализира склонността да се спори като подвид на асертивността, а вербалната агресия- като подвид на враждебността. Инфанте счита, че склонността да се спори и асертивността са конструктивни форми на агресивната комуникация, докато вербалната агресия и враждебността- деструктивни. Той твърди, че агресивността може да бъде открита и в асертивността, и във враждебността. Въпреки че много се различават, и двете могат да използват агресивни символи и това, което ни позволява да разберем дали едно агресивно послание е хумористично или враждебно, е социалния контекст.

Специфики на онлайн общуването, които улесняват употребата на агресивен хумор

Интернет е не просто източник на хумор, но и особена среда, която оформя взаимодействието; мрежата не е просто средство, а специфичен културен контекст(Nine, 2005), в който „netizens” са гражданите на мрежата. (Wikipedia, 2020 с)

В литературата е прието онлайн комуникацията да се нарича компютърно опосредствана комуникация (КОК,computer mediated communication). Особено типично за нея е подсиленото двусмислие на съобщенията. Социалните знаци, които нормално биха информирали получателя за намеренията на подателя, липсват и по този начин значенията на съобщението се умножават, излизат от контрола на автора и съобщението се тълкува в зависимост от интерпретацията на (глобалната) публика. Поради това съобщение, първоначално замислено като хумористично, може да бъде интерпретирано погрешно като агресивно (Laineste, 2013:30)

Характеристиките на Интернет, които улесняват агресията, могат да бъдат организирани в една обща рамка, като от основна важност е да се вземе предвид ролята на многобройните интерактивни фактори- като онези, които създават мотивацията да се прилага агресия (мотивационни аспекти), онези, които редуцират вътрешните и външни задръжки,

които могат да предотвратят действията, продиктувани от желание за агресия (дезинхибиращи аспекти), и онези фактори, които предоставят възможност агресивният акт да се случи. (Malamuth, Neil & Linz, Daniel & Yao, Mike, 2009)

Основен мотивационен аспект е фактът, че Интернет е повсеместен. Критична социална черта на мрежата е че, тя винаги е „включена“, като по този начин се увеличава възможността за широко излагане на когнитивни сценарии и емоции, потенциално подготвящи за- и по този начин мотивиращи- агресията. Освен това, образите и идеите често са достъпни на малка, ако изобщо има някаква, цена. Бидейки постоянно онлайн, ние можем и във всеки един момент да дадем воля на агресията си в Интернет или пък самите ние да станем жертва на агресия.

Може би най-важни са аспектите, улесняващи премахването на задръжките. На първо място, съдържанието не е регулирано. Интернет е създаден като силно децентрализирана система и тази децентрализация се противопоставя на регулацията. Това представлява предизвикателство за потенциалните инхибитори или цензори, желаещи да наложат нормативни ограничения, а децентрализацията и свързаната с нея липса на нормативни регулации са важни за агресията.

Онлайн общуването често е частно и анонимно. Един от елементите на виртуалния свят е, че е възможно потребителите едновременно да поддържат и поверителността си, и публичен контакт. Използването на Интернет често е дейност, която извършваме в усамотение и задръжките, които обикновено имаме при комуникацията с другите лице в лице, често липсват. КОК “изглежда включва някои от същите условия, които са важни за деиндивидуализацията - анонимност, намалена саморегулация и намалено самосъзнание“ (Kiesler, et al., 1984: 1126). По-конкретно, смята се, че намаляването на социалните сигнали при КОК намалява цялостното самосъзнание на потребителите, което води до състояние на деиндивидуализация.

Дори без всъщност да се взаимодейства с някой друг, Интернет може да остави потребителя с впечатлението, че много други хора споделят интересите му. Тъй като има възможност да се влезе в контакт с хора, които споделят идеите ни- в чатрумове, форуми, чрез имейл или на дадени уебсайтове- може да се открие социална подкрепа дори и за най-агресивния хумор. Личната идентичност може да бъде подхранена- чрез идентифициране с другите и чрез споменатата социална подкрепа. (Bennett, 2003).

Сред аспектите, които дават възможност да се изрази агресията, основният е анонимността, която Интернет ни предоставя. Фактът, че при взаимодействието си с другите онлайн, човек лесно може да скрие идентичността си, допринася в огромна степен за потенциала на агресията. Мишените са винаги налични и не са видими. Бандура отбелязва как в Интернет в анонимност могат да бъдат извършени неморални действия срещу деперсонализирани или обезличени жертви, които се намират на хиляди мили.(Bandura,1990a,b,2004). Няма последствия по отношение реакцията на жертвата, няма възможност тя да си отмъсти и може лесно да бъде дехуманизирана.

Въпреки хипотезите, че поради по-малкото знаци и оттам- по-големия риск от погрешна интерпретация- Интернет потребителите ще са внимателни с използването на хумор или ирония, изследванията показват тъкмо обратното - проучване от 2004 г. води до откритието, че при комуникацията онлайн се използва повече ирония, отколкото при комуникацията лице в лице.(Hancock, J., 2004)

Агресивният хумор онлайн- предизвикателство в глобалния свят

В книгата си „ We are not amused: Failed humor at interaction” Нанси Бел описва проваления хумор като „ всяко изказване, което цели да забавлява, но което, дали заради събеседника, заради фактори на средата или други обстоятелства, не е било комуникирано „перфектно“.“ (Bell, 2015:4) Тя счита, че проваления хумор може да се дължи на хумор който не е разбран или не ни се е сторил забавен, от една страна, но и на такъв, който вместо да забавлява, обижда, от друга. Д. Генова посочва, че хуморът е резултат от нарушаването на социални норми и конвенции, но за да се разсмеем, а не обидим, това нарушение трябва да не е нито незначително, нито твърде сериозно. (Генова, Д., 2010)

Изследване върху употребата на агресивен хумор в естонския новинарски форум Делфи установява, че хуморът може да се превърне в агресивност, която на свой ред да се канализира в хумор; това не се случва едновременно, а хумор и агресивност се редуват. Те заключват, че влизането в „битки на остроумието“ се наблюдава често при коментиращите в Интернет и (благодарение на специфичните характеристики на мрежата) този тип хумор често се проваля. Учтивостта и запазването на достойнството са необходими за насърчаването на кооперативността и демонстрацията на добри намерения, но Интернет потребителите не са мотивирани да проявяват социална сензитивност, тъй като връзките между тях са доста свободни и безразборни. Дори напротив- Интернет може да предложи начин „да се измъкнем“

от тези социални норми, които като общество трябва да съблюдаваме ежедневно. (Laineste, 2013).

Несъмнено проявите на агресивен хумор в онлайн пространството са предизвикателство в съвременния свят- публичните дискусии за границите на хумора и обидите често резултат в несъвместими гледни точки. Това, което за някои е безобидна шега или закачка, за друг може да е крайно обидно и разстройващо. В днешния свят- особено силно изразени в индивидуалистичните култури на САЩ и Западна Европа-исканията за расово, етническо, социално, полово и сексуално равенство и за политическа коректност, движенията #MeToo, #TimeIsUp и # BlackLivesMatter, и т.нар. култура на отмяна (cancel culture) карат някои да се запитат дали това не би било краят на хумора. (Ross., 2020; West, P., 2020; Foundation for Economic Education, 2020) В този смисъл и почти всякакъв тип шеговити изказвания от страна на публични личности, звезди или комици в наши дни не само не се приемат добре, а нещо повече; на база на стари шеги, публикувани в социалните мрежи или в стари интервюта, те биват уволнявани и публично засрамвани (Уебкафе, 2018; BBC News 2020;) По подобен начин биват засегнати и цели компании, когато рекламата им на даден продукт е целяла да бъде хумористична, но в крайна сметка посланията са се счели за агресивни, обидни или дискриминативни и са повлияли върху икономическия растеж на компанията. (Профит бг, 2017)

Последиците от употребата на агресивен хумор във виртуалното пространство могат обаче да бъдат и далеч по-сериозни от кариерен спад или икономически загуби . Пример за това е противоречието, което избухва след редица публикувани карикатури на пророка Мохамед в датския вестник Jyllands-Posten през 2006. При последващите реакции протестиращи изгарят флагове, бойкотират датски продукти, атакуват датски посолства и т.н. (Wikipedia, 2020 a) Още по- екстрем е случаят, в който през 2015 г. 12 журналисти от Шарли Ебдо са убити за препубликуване на същите карикатури на пророка Мохамед. (Wikipedia, 2020 b) Сатирата на Шарли Ебдо често преминава споменатите социални норми и конвенции- с карикатурата, която те направиха за земетресението в Италия през 2016 г., си „спечелиха“ гнева на целия италиански народ и съдебно дело, започнало на 10.10.2020 г. (Corriere della sera, 2020)

Употребата на агресивен хумор в онлайн общуването оказва особено силно влияние върху децата и юношите- онлайн тормозът е проблем, който в последните две десетилетия нараства експоненциално. Изследване на УНИЦЕФ на 170 000 младежи (13-24 г.) от 30

държави от 09.2019 сочи, че без значение дали държавата е силно или слабо развита, всеки трети респондент е ставал жертва на кибертормоз, а на една пета от изследваните лица им се е случвало да не отидат на училище заради това. Почти 75% от младежите отговарят, че онлайн тормозът се случва в социалните мрежи, като Фейсбук, Инстаграм, Снапчат, Туитър са най-обичайните места. (UNICEF, 2019) С настъпването на глобалната пандемия от COVID-19 и последвалите локдаун и дистанционно обучение, тази тенденция е все по-тревожна. Съвместен изследователски център към Европейската комисия провежда проучване върху това как 6195 деца на възраст 10-18 години от 11 европейски държави преживяват онлайн рисковете (неподходящо съдържание, онлайн тормоз, кибер омраза, дезинформираност и т.н.) по време на локдауна от пролетта на 2020 г. От всички страни измежду децата, които вече са били жертви на онлайн тормоз, 44 % докладват, че той се е увеличил през дадения период, като най-висок процент се наблюдава в Германия (51%), Италия и Испания (50%) и Ирландия (48%), а най-нисък- в Словения (24%) (Lobe, B. et al, 2020:6).

Използвайки ирония, дразнене, сарказъм или сатира за да се присмеят на определени отношения, поведения или личностни черти, членовете на групата могат да комуникират скрити очаквания и правила, засягащи видовете поведение, които се считат за приемливи в групата. Те могат да осмиват както членове на групата, така и такива извън нея. (Martineau, 1972). Много често кибертормозът започва под формата на „безобидна“ шега или бива оправдан с такава, а вината за тормозът се прехвърля върху жертвата, която „няма чувство за хумор“.

Изследване от 2020 г. в Обединеното кралство (28 подрастващи, 11-15 год.) върху хумора, приятелските закачки (banter) и онлайн тормоза установява, че участниците ясно осъзнават как двусмислието и липсата на социални и невербални сигнали, присъщи на виртуалната среда, могат лесно да бъдат допринесат за субективно възприеман или пък напълно явен онлайн тормоз. Те посочват приятелството и близките отношения като важен критерий за разграничаването между дружеска закачка и тормоз, убедително разграничават конструктите „смея се на“ и „смея се със“ и споделят наблюдения, че често кибертормозът бива извинен като шега, както и че едни от най- солидните мотиви за подобно поведение са постигане на популярност и статус. (Steer, Betts et al., 2020).

Разглеждайки използваните стилове хумор и извършването на кибертормоз, изследване върху 489 младежи в Турция установява, че агресивния ($r = 0.349$, $p < 0.05$) и себеунищожителния ($r = 0.138$, $p < 0.01$) хумор са в значителна позитивна корелация с

демонстрацията на агресивно поведение (Sari, 2016); друго проучване от 2019 потвърждава тези резултати. (Quodir, Abdul et al, 2019).

Като се позовават на множество източници и доклади, изследователите Стийър и Бетс изброяват многообразието от негативни емоционални състояния, които изпитват жертвите на кибертормоз- страх, фрустрация, тъга, разстройване, стрес, уплах, засрамване. За най-явни негативни последици от това човек да е жертва на онлайн тормоз те посочват по-високите резултати на депресивни симптоми, тревожност, ниска самооценка и изпитване на по-голяма самота в сравнение с онези, които не са били жертви (Steer, Betts et al, 2020: 2-3).

Още от времето на Платон и Аристотел хората са прозрели връзката между хумора и агресията. По-късно изследователи като Фройд, Хобс, Грунър и Инфанте също достигат до извода, че агресията е неизменна част от хумора. В наши дни, когато за огромна част от хората по цял свят работата или обучението са пренесени онлайн, употребата на агресивен хумор поставя редица предизвикателства. Характеристиките на Интернет като децентрализирана мрежа и липсата на регулации, наличността му, анонимността, липсата на невербални символи и на санкции, достъпността на жертвите- всички тези фактори фасилитират проявите на агресия онлайн. Неуместния и агресивен хумор има широк диапазон от последици- от влошени междуличностни отношения, уволнение от работа или провалена рекламна компания, до онлайн тормоз, пренасящ се в реалния живот и касаещ психичното здраве, до съдебни дела или терористичен акт. В този смисъл и пред учените тепърва ще бъдат поставяни множество въпроси, пряко касаещи хумора, кибертормоза и агресията, а косвено-самооценката, саморегулацията и емоционалната интелигентност.

Библиография:

Генова, Дафинка, 2010, Смешното и сериозното във вица, *“Проглас”*-издание на Филологическия факултет при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий” кн. 2, 2010 (год. XIX), ISSN 0861 7902// Genova, D.(2012), Smeshното I serioznoto vyv vitsa, “Proglas”- izdanie na Filologicheskiya Fakultet pri Veliko Tarnovski Universitet “S.Sv. Kiril i Metodii”, kn.2

Ценов, Мартин, 2017, *Емоционална интелигентност и стилове хумор в процеса на себевъзприемане и възприемане от другите*, дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“, БАН// Emotsionalna inteligentnost I stilove humor v protsesa na sebevyzpriemane I priemane ot drugite, disertatsiya za prisyjdane na nauchna I obrazovatelna stepen “doctor”, BAN

- Bandura, Albert. 1990 a. Mechanisms of moral disengagement. In W. Reich (ed), *Origins of terrorism: psychologies, ideologies, theologies, states of mind* (pp. 161–91). New York: Cambridge University Press.
- Bandura, Albert. 1990 b. Selective activation and disengagement of moral control. *Journal of Social Issues*, 46, (pp.27–46.)
- Bandura, Albert.2004. The role of selective moral disengagement in terrorism and counterterrorism. In F.M. Moghaddam and A.J. Marsella (eds), *Understanding terrorism: psychosocial roots, consequences, and interventions* (pp. 121–50). Washington, DC: American Psychological Association.
- Bennett, Lance. 2003. Lifestyle politics and citizen-consumers: identity, communication, and political action in late modern society. In J. Corner and D. Pels (Eds), *Media and political style: essays on representation and civic culture*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Bell, Nancy, 2015 *We are not amused: Failed humor in Interaction*, Mouton De Gruyter; Digital original Edition (March 30, 2015) e-ISBN (PDF) 978-1-5015-0158-6
- Chiaro, Delia, 1992. *The Language of Jokes: Analyzing verbal play*. Routledge, Oxon, UK
- Freud, Sigmund, 1960 [1905]. *Jokes and their relationship to the unconscious*. New York: Norton
- Gruner, Charles R., 1997. *The Game of Humor*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Hancock, Jeffrey T., 2004. Verbal Irony Use in Face-To-Face and Computer-Mediated Conversations. *Journal of Language and Social Psychology*, Vol. 23, No. 4, pp. 447–463, doi: 10.1177/0261927X04269587.
- Hine, Christine, 2005. *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. New York: Berg Publishers.
- Infante, Dominic. A 1987. *Aggressiveness*. In J.C. McCroskey& J.A.Daly (Eds.), *Personality and Interpersonal Communication*, (pp.157-192). Newbury Park, CA: SAGE
- Kiesler, Sara, Siegel, Jane, and McGuire, Timothy, W. 1984. Social psychological aspects of computer-mediated communication. *American Psychologist*, 39, 1123–34.
- Koestler, Arthur, 1964, *The act of creation*. London: Hutchinson
- Laineste, Liisi, 2013, Funny or aggressive? Failed humour in Internet comments *Folklore: Electronic Journal of Folklore (Estonia)*, 53(53):29-46
- Lobe, B., Velicu, A., Staksrud, E., Chaudron, S. and Di Gioia, R. (2020), How children (10-18) experienced online risks during the Covid-19 lockdown - Spring 2020, EUR 30584 EN, *Publications Office of the European Union, Luxembourg*, 2021, ISBN 978-92-76-29763-5, doi:10.2760/562534, JRC124034.
- Malamuth, Neil & Linz, Daniel & Yao, Mike, 2009. The Internet and Aggression: Motivation, Disinhibitory and Opportunity Aspects. In: Yair Amichai-Hamburger (ed.) *The Social Net: Human Behavior in Cyberspace*. New York: Oxford University Press, pp. 163–191.
- Martin, Rod, 2007 “*The psychology of humor- an integrative approach*”, University of West Ontario, Canada, 2017, Elsevier Academic Press
- Martineau, William. H. (1972). A model of the social functions of humor. In J. H. Goldstein & P. E. McGhee (Eds.), *The psychology of humor: Theoretical perspectives and empirical issues* (pp. 101-125). New York: Academic Press.
- Qodir, Abdul and Diponegoro, Ahmad Muhammad and Safaria, Triantoro (2019) Cyberbullying, happiness, and style of humor among perpetrators: is there a relationship? *Humanities & Social Sciences Reviews*, 7 (3). pp. 200-206. ISSN 2395-6518
- Sari, Serkan. (2016). Was it just joke? Cyberbullying perpetrations and their styles of humor. *Computers in Human Behavior*. 54. 555-559. 10.1016/j.chb.2015.08.053

Steer, Oonagh & Betts, Lucy & Baguley, Thom & Binder, Jens. (2020). "I feel like everyone does it"- Adolescents' perceptions and Awareness of the Association between Humour, Banter, and Cyberbullying. *Computers in Human Behavior*. 108. 106297. 10.1016/j.chb.2020.106297.

Профит бг, 04.2017, *От Pepsi до Nivea - няколко епични провала на рекламни кампании*, извлечено на: 11.10.2020 от: <https://profit.bg/klasatsii/ot-pepsi-do-nivea-nyakolko-epichni-provala-na-reklamni-kampanii/>

Уебкафе, 08.2018. *Консервативните снежинки отвърщат на удара*, извлечено на: 09.10.2020. от <https://webcafe.bg/vryava/134443056-konservativnite-snezhinki-otvrashtat-na-udara.html>

BBC News, 9.05 2019, *Danny Baker fired by BBC over royal baby chimp tweet*.

Извлечено на: 10.09.2020 от: <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-48212693>

Corriere della sera, 10.2020, *Inizia il processo a Charlie Hebdo per le vignette sul terremoto del 2016*, извлечено на 12.10.2020 от: https://roma.corriere.it/notizie/politica/20_ottobre_10/inizia-processo-charliehebdo-le-vignette-terremoto-2016-3ee4f488-0ac7-11eb-a7e3-5ef727c833ab.shtml

Foundation for Economic Education, 7.08.2020 г. *Cancel Culture: Is This Face Funny or*

Offensive?, Извлечено на: 10.03.2021 от: https://www.youtube.com/watch?v=JU_6b0Wpx08

Ross, Rollo 21.07 2020, *Cancel culture takes the fun out of life, says comedian John Cleese*,

Извлечено на: 10.03.2021 от: <https://www.reuters.com/article/us-people-john-cleese-idUSKCN24M2QV>

UNICEF, 09. 2019, UNICEF poll: *More than a third of young people in 30 countries report being a victim of online bullying* , извлечено на 05.10.2020 от: <https://www.unicef.org/press-releases/unicef-poll-more-third-young-people-30-countries-report-being-victim-online-bullying>

Veselka, L., Schermer, J, Martin, R. A., Vernon, P., 2010 , Relations between humour styles and the Dark Triad traits of personality. *Personality and Individual Differences*, 48(2010)772-774,

Извлечено на 02.06.2020 от:

<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0191886910000358>

West, Patrick, 16.11.2020, *Who's laughing now? Cancel culture is killing comedy*, Извлечено на: 10.03.2021 от: <https://www.spectator.co.uk/article/cancel-culture-is-killing-comedy>

Wikipedia, 06.2020, а, *Карикатурен скандал (2005-2006)* Извлечено на: 11.10.2020 от: [https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%BD_%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BD_%D0%B4%D0%B0%D0%BB_\(2005_%E2%80%93_2006\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%BD_%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BD_%D0%B4%D0%B0%D0%BB_(2005_%E2%80%93_2006))

Wikipedia 07. 2020, б, *Шарли Ебдо*, извлечено на 11.10.2020 от:

https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B8_%D0%95%D0%B1%D0%B4%D0%BE

Wikipedia, 10.2020, с, *Netizen*, извлечено на 02.10.2020 от: <https://en.wikipedia.org/wiki/Netizen>

Willinger, U., Hergovich, A., Schmoeger, et al., 2017, *Cognitive and Emotional demands of black humour processing: the role of intelligence, aggressiveness and mood*. Извлечено на 15.08.2020 от <https://link.springer.com/article/10.1007/s10339-016-0789-y>

ОНЛАЙН ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯ НА ИЗВЪНРЕДНО ПОЛОЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ

ONLINE EDUCATION IN THE CONDITIONS OF EMERGENCY SITUATION IN BULGARIA

Наталия Георгиева, докторант
Natalia Georgieva, Ph. D. Student

Югозападен университет „Неофит Рилски“
South-West University „Neofit Rilski“
E-mail: natalia7686@abv.bg

Резюме: В настоящата разработка се разглежда онлайн – образователния процес в условията на извънредното положение в България, поради разпространение в световен мащаб на вируса COVID-19 /корона вирус/. На този етап е рано да се отчетат резултатите от въздействието на COVID-19 върху образователната система в България. С появяването на „корона вируса“ възникна необходимост от въвеждане на правила за социално дистанциране на национално ниво. Това беше и възможност да се тества използването на образователните и информационните технологии в областта на онлайн обучението. Беше ли образователната система в България напълно подготвена за провеждане на онлайн – обучение чрез интернет, в условията на извънредно положение? В различните семейства достъпът до технологиите е различен, а възможността да бъде използван високоскоростен интернет е свързана с материалните възможности на всяко от семействата.

В доклада е обърнато внимание на готовността и смелостта на педагогическите специалисти да се справят с предизвикателството „онлайн“ или „дистанционно“ обучение чрез електронни образователни платформи, с помощта на електронните издателства на учебници, образователни програми по национални телевизии и други. Активната роля, заинтересоваността и подкрепата, която учениците получават от родителите си в условия на онлайн обучение.

Разгледана е организацията и реализирането на обучение в дистанционна форма, регламентирани в Закона за предучилищното и училищното образование.

Обучението от разстояние в електронна среда за деца и ученици със специални образователни потребности – възможност и предизвикателство.

Намирането на оптимални средства и методи за успех в образователния процес е задача за всички и за всеки.

Ключови думи: дистанционно обучение, онлайн обучение, образование

Abstract: In the present study, the online educational process in the conditions of the state of emergency in Bulgaria, due to the worldwide spread of the COVID-19 virus / corona virus /, is considered. At this stage it is too early to report the results of the impact of COVID-19 on the education system in Bulgaria. With the advent of the 'corona virus', there was a need to introduce rules for social distancing at the national level. It was also an opportunity to test the use of educational and information technologies in the field of online learning. Was the educational system in Bulgaria fully prepared for conducting online training via the Internet, in the conditions of

emergency? Access to technology is different in different families, and the ability to use high-speed Internet is related to the material capabilities of each family. The report draws attention to the readiness and courage of pedagogical professionals to meet the challenge of "online" or "distance" learning through electronic educational platforms, with the help of electronic textbook publishers, educational programs on national television and others. The active role, interest and support that students receive from their parents in terms of online learning.

The organization and implementation of distance learning, regulated in the Law on Preschool and School Education, is considered.

Distance learning in an electronic environment for children and students with special educational needs - an opportunity and a challenge.

Finding optimal means and methods for success in the educational process is a task for everyone.

Key words: *distance learning, online learning, education*

Увод

Системата на предучилищното и училищното образование има важните задачи, от приобщаването на всяко дете и всеки ученик, възпитанието му и подкрепата на личностното му развитие до подготвянето му за пълноценен живот с набор от знания и умения. От 13 март 2020 година в България беше обявено извънредно положение, обявено с решение на Народното събрание от същата дата. Това наложи образователната система през учебната 2019/2020 година от 16 март 2020 година в България, както и в много други държави по света, да премине на онлайн обучение, което беше ново за ученици, учители, родители и за обществото ни като цяло. За учениците в дневна, вечерна, задочна, индивидуална и комбинирана форма на обучение, както и в дуална система на обучение се организира обучение, както и подкрепя за личностно развитие от разстояние в електронна среда чрез използване на средствата на информационните и комуникационните технологии. Този нов, специален период на обучение беше алтернативата пред това в условията на обявено извънредно положение в страната да бъде загубена или обявена за нулева една учебна година. Ученето и учебните занятия онлайн в домашна среда за учениците са предизвикателство. Образователните институции положиха огромни усилия за гладко и ефективно протичане на учебния процес. Подкрепя за учениците и учителите изразиха издателства на учебници, образователни сайтове и електронни медии. Но отговорността за организирането на новия начин на преподаване беше на педагогическите специалисти – учители, психолози, логопеди, ресурсни учители и ръководните екипи на училищата. Не всички родители имаха възможността да подкрепят децата си по време на онлайн обучението, поради недостатъчни знания, технически и езикови умения и компетенции в различните образователни

направления. Не по-малко важно беше да се поддържа положителен психоклимат на работа и учене и овладяване на ситуациите на стрес, напрежение и дезинформация. И не на последно място възможността на семействата да осигурят необходимите пособия и технически средства за работа на децата си, по време на онлайн обучение в електронна среда.

Електронно обучение при извънредно положение. Плюсове и предизвикателства

„Образованието е обществена институция, отразяваща цивилизационните устои – да осъществява приемственост между поколенията за предаване на постигнатото знание и да участва в създаването на ново знание, с което осигурява многовековното устойчиво развитие и живот на обществото. Модерното общество, което се формира през последните 500 години, се основава на динамиката на взаимоотношенията между производствените сили и производствените отношения. Доминиращо въздействие върху всички обществени институции и съответно върху протичащите процеси имат именно тези външни фактори, към които се е адаптирала образователната сфера“.³³

Българската образователна система бе поставена пред истинско предизвикателство когато в страната бе обявено извънредно положение заради разпространението на COVID-19. Част от училищата в България изградиха от самото начало система, по която учениците да се обучават онлайн в електронна среда и бързо избраха платформите, чрез които ученето да продължи по най-ефикасния начин. Но някои училища изпревариха събитията и се спасиха от настъпилния хаос.

Учителите, работещи по традиционната система, трябваше бързо да трансформират методите си на обучение и да преработват уроците си така, че да могат да ги преподават във виртуалното пространство. От една страна, това доведе до претрупване на учениците със задачи. От друга страна, се появиха трудности, свързани с недотам развитите дигитални компетенции на учителите. В началото това им попречи да разпределят цялото си време и енергия така, че да не трябва по цял ден да стоят пред екрана.

Почти във всички държави в света пълното или частичното затваряне на училищата по време на обявеното извънредно положение се съпровождаше с преминаване на електронно обучение. Онлайн обучението се превърна в единствената възможност Възникнаха трудности, които възпрепятстваха ефективното обучение в ситуация на пандемия. Някои от тях се дължат

³³ Национална конференция “Образованието в информационното общество“, сборник с доклади, https://adis.org/ERIS_conference/2019/sbornik-ERIS.2010.pdf

на проблемите с надежността на интернет връзката, наличие на комфортно място за обучение къщи, както и достъп до компютър или други технически средства – телефон, таблет, лаптоп. Друго предизвикателство на обучението в електронна среда е нивото на технологичното оборудване на образователните институции, както и подготовката на педагогическите специалисти за водене на онлайн образователен процес. От значение е с какви компютри разполагат училищата – стационарни или преносими, които са по-полезни в ситуация, в която учениците трябва да учат у дома. Още един от важните аспекти в онлайн обучението е наличието на ефективни платформи за провеждане на онлайн обучение, улеснена работа и достъп до тях. Наблюдаваха се значителни разлики относно готовността на училищата в страната да осигурят удобни и ефективни платформи за онлайн обучение на учениците си. В същото време техническото осигуряване не водеше до по-висока успеваемост при учениците, което ни показва, че за постигане на високи образователни резултати е необходимо не само техническото оборудване, но и нови навици при учителите, методи и методики на преподаване в нови, извънредни условия. Педагогическите специалисти трябваше да преподават в система, която не беше подготвена за това. Самите те не знаеха, кои решения от многото предложени биха били най-ефективни и най-лесно реализирани.

Трудности по време на онлайн обучението възникваха и при учениците, най-вече там където липсваше мотивация, необходими технически знания и умения. Нуждаеха се от постоянен контрол и подкрепа от родители или други членове от семействата. Като минус при електронното обучение смятам, че ще са последствията от онлайн обучението върху здравето на учениците, които прекарваха в пъти повече време от допустимите санитарни норми пред мониторите на компютрите си, независимо от намалените учебни часове.

Ограниченията от създалата се ситуация стимулираха експерти, специалисти, учители, ръководители, родители и ученици да търсят творчески решения, които да помогнат да се справят с предизвикателствата при електронното обучение. Работата в условия на *онлайн обучението* позволи на голяма част от педагогически специалисти да разработват творчески инициативи, установяване на отношения на сътрудничество с родители и ученици, както и между самите преподаватели на различни нива – от други училища, от други области, дори и на национално ниво. Някои от учениците по време на онлайн обучението придобиха повече самостоятелност, увереност и отговорност за собственото обучение. Възползваха се от безплатния достъп до образователните сайтове, „Уча.се“ например и електронните ресурси на издателствата на учебници и образователни книжки. Преминаването към онлайн обучение

даде възможност всички участници в образователния процес да експериментират и да тестват нови образователни модели. Разшириха се и се обогатиха възможностите на учителите по-сигурно и по-уверено да използват информационните технологии в преподаването си.

Регламентиране на електронното обучение в закона за предучилищното и училищното образование

С настъпването на извънредните обстоятелства във връзка с разрастването на епидемия от COVID-19 се наложи да се извършат промени в нормативните документи в системата на образованието. Закона за изменение и допълнение на Закона за предучилищното и училищното образование (ДВ, бр. 79 от 2015 г.) Обн. ДВ. бр.82 от 18 септември 2020 г. както и Закона за предучилищното и училищното образование регламентират провеждането на образователния процес в условия на извънредно положение и/или епидемиологична обстановка. В Раздел VI от Закона за предучилищното и училищното образование са изброени формите на обучение – дневна, вечерна, задочна, индивидуална, самостоятелна, дистанционна, комбинирана и обучение чрез работа. Промените, които са направени, при настъпване на извънредни обстоятелства са в чл. 115 а, че при преустановяване на присъствен образователен процес системата на обучение са осъществява, доколкото и ако е възможно от разстояние в електронна среда с използване информационните и комуникационните технологии. Разписани са отделните случаи – по здравословни причини, по избор на ученика, като елемент на иновация и др.

„Организацията на обучението в дневна, вечерна, задочна, индивидуална, самостоятелна, дистанционна и комбинирана форма на обучение, както и обучението от разстояние в електронна среда и условията и редът за преминаване от една форма на обучение в друга се уреждат с държавния образователен стандарт за организацията на дейностите в училищното образование.“³⁴

При обявяване на извънредни обстоятелства и преустановяване на присъствения образователен процес подкрепата за личностно развитие на учениците и децата може да се осъществява, ако е възможно от разстояние в електронна среда.

³⁴ Закон за предучилищното и училищното образование, в сила от 01.08.2016 г. (посл. изм. и доп. ДВ. бр.82 от 18 септември, 2020 г.). София. <https://www.mon.bg/bg/57>

Учебната 2020/2021 година – насоки за работа

Изправени на прага на 2020/2021 учебна година и водени от убеждението, „че обучението в реалната класна стая и прякото взаимодействие с учителите и (съ)учениците са най-добрата и незаменима алтернатива, отчитайки мнението на различните заинтересовани страни и съобразявайки се със законовите изискванията“³⁵, Министерството на образованието и науката взе решение за ***присъствено стартиране и провеждане на образователния процес в дневна форма на обучение за всички ученици и във всички училища.***

Решението ни изправя пре следнит епредизвикателства:

- Осигуряване на максимално безрискова среда;
- Спазване на здравните правила при всеки нов случай на заболял или контактен с COVID-19;
- Да осигурим на учениците от рисковите групи възможност да се обучават в електронна среда от разстояние /ОЕСР/;
- Поддържане на положителен психоклимат, овладяване на стресови ситуации и диференциране на получаваната информация;
- Прилагане на иновативни подходи и практики, подабряване на педагогически модели и практики за преподаване.

От Министерството на образованието и науката са разработени насоки за работа на системата на училищното образование през учебната 2020/2021 година в условията на COVID – 19, в партньорство с Министерството на здравеопазването, директори на училища, учители, родители, социални партньори и други организации. Предложени са Общи и препоръчителни мерки и правила за спазване в училищата, като по желание могат да бъдат допълнени от всяко училище.

Задължителните общи мерки са приложими във всяко училище – спазване на общи здравни мерки и носенето на лични предпазни средства (маски, шлемове).

Препоръчителните обаче се предлагат на обсъждане на педагогически съвет и се прилагат там където е възможно тяхното спазване и приложение. В зависимост от възрастовите особености на учениците са предвидени и възпитателни мерки под формата на беседа за правилата и личната отговорност на всеки един от участниците в образователния

³⁵ Насоки за работа на системата на училищното образование през учебната 2020 - 2021 година в условията на COVID-19 (акт 09.09.2020 г.) <https://www.mon.bg/bg/100876>

процес.

Разписани са и мерките за поведение при наличие на симптоми при ученик и при възрастен – първоначално поведение и последващи стъпки за информиране на заинтересованите институции.

Разписан е алгоритъм за превключване към обучение в електронна среда от разстояние /ОЕСР/, което се осъществява от учителите в училището, в което се обучават учениците, по утвърденото седмично разписание. Обучение в електронна среда от разстояние се позволява за отделен ученик по здравословни причини, удостоверени с медицински документ издаден от експертна лекарска комисия или от лекар специалист, проследяващ заболяването, и при условие, че разполага с необходимите технически средства. Това не е дистанционна форма на обучение, а различна среда – електронна, и различни средства – информационни и комуникационни технологии. При ОЕСР учениците и учителите физически не са на едно и също място.

„Задължителните мерки за плавно преминаване от присъствено обучение към обучение в електронна среда от разстояние са следните:

- Осигуряване на защита на личните данни на учителите и учениците и сигурността на информацията в електронна среда.
- Събиране на база данни в училището с актуални профили и имейли на учениците.
- Избор на платформа за осъществяване на обучението и комуникацията.
- Синхронизиране на използваните от различните учители платформи.
- Избор на начин за осъществяване на обучението и комуникацията.
- Определяне на Екип за подкрепа при осъществяването на ОЕСР.
- Разработване на алтернативни седмични разписания за прилагане в случаите, когато учениците от повече от една паралелка са поставени под карантина
- Изготвяне на списък със заместващи учители и на учители, които имат умения и възможности да осъществяват ОЕСР (в т.ч. студенти от висшите училища, обучавани за учители)“³⁶

След направените и приети промени в Закона за предучилищното и училищното образование в рамките на учебната година ще е възможно комбиниране на двете форми на обучение – присъствено обучение и обучение в електронна среда от разстояние. До 20% от

³⁶ Пак там.

задължителните и избираемите учебни часове от Раздел Б и В ще е допустимо да се провеждат в електронна среда от разстояние, там където организацията на обучението го позволява.

Разписани са и задължителните организационни мерки за осигуряване на възможности за обучение на ученици от рисковите здравослонтни групи, с приложен списък със заболяванията, при които ученик или негов родител попада в рисковата група.

От изключително значение е поддържането на добър психоклимат, осигуряване на спокойна среда за работа на педагогическите колективи в училищата, своевременно информиране относно рисковете от заразяване, без да се създава напрежение.

Заключение

Глобалната световна криза, причинена от COVID-19 фокусира правителството към предприемане на мерки в областта на здравеопазването. За преодоляване на кризата в образованието трябва да сме с повишено внимание при прилагане на мерките за нейното преодоляване.

През 21 век образователният модел се трансформира, променя се съдържанието и формата на обучение.

Епидемиологичната криза ни показва, че за постигане на ефективни резултати в образователния процес е необходимо сътрудничество между учители, родители, ръководството на училището и всички заинтересовани страни и институции. Разпространението на вируса се отрази върху всички области в живота на обществото. Образователната сфера се оказа една от най-гъвкавите системи. Търсихме и заедно намерихме възможните решения.

Библиография

Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г., приет от 44-то Народно събрание на 20 март 2020 г., повторно приет на 23 март 2020 г., Издаден в София на 23 март 2020 г.

<https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=147150>

Закон за предучилищното и училищното образование, в сила от 01.08.2016 г. (посл. изм. и доп. ДВ. бр.82 от 18 септември, 2020 г.). София. <https://www.mon.bg/bg/57>

Закон за изменение и допълнение на Закона за предучилищното и училищното образование (ДВ, бр. 79 от 2015 г.) Обн. ДВ. бр. 82 от 18 септември 2020 г.

Насоки за работа на системата на училищното образование през учебната 2020 - 2021 година в условията на COVID-19 (акт 09.09.2020 г.) <https://www.mon.bg/bg/100876>

Национална конференция “Образованието в информационното общество“, сборник с доклади, https://adis.org/ERIS_conference/2019/sbornik-ERIS.2010.pdf

The top-50 countries with the largest percentage of older adults // Сайт prb.org (<https://www.prb.org/countries-with-the-oldest-populations>).

Education responses to covid-19: embracing digital learning and online collaboration // Сайтorg(https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=120_120544-8ksud7oaj2&title=Education_responses_to_COVID19_Embracing_digital_learning_and_online_collaboration)

Learning remotely when schools close: How well are students and schools prepared? Insights from PISA // Сайт org (https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=127_127063-iiwm328658&title=Learning-remotely-when-schools-close)

Дигитализацията във веригата на доставките – рискове и перспективи Digitalization in the supply chain - risks and prospects

Катя Христова, докторант,
Katya Hristova, PhD student,

УНСС, гр. София
UNWE, Sofia
E-mail: katya.d@unwe.bg

Резюме Дигитализацията в последните години се превърна в необходимо и конкурентно условие за работа във всички сфери на живота. Този процес във веригата на доставки се извършва с ускорени темпове. Това налага преразглеждане на вече установените взаимоотношения между участниците. Премахването на физическите носители на информация, на физическото управление на машините минимизира грешките, ускорява движението, повишава качеството на продуктите и обслужването и намалява разходите. При тази скоростна трансформация, предизвикателствата и рисковете пред участниците са свързани с различни аспекти на сигурността и безопасността, с адаптирането на физическите процеси към информационните. На всеки участник от системата се налага да пренастройва бързо своя бизнес модел. В новата обстановка на затваряне на обществената система, наложено от разпространението на Covid-19, ускореното дигитализиране на всички участници във веригите на доставки се превръща в залог за успеха на всеки един от тях. А това означава: управление през мобилни устройства, използване на предимствата на глобалната мрежа, достъп до голямо облачно пространство, справяне с голяма база данни и прилагане на IofT (интернет на нещата), които осигуряват видимост по цялата верига, гъвкавост спрямо изискванията на клиентите, прозрачност и успешно управление процесите. В този смисъл, инвестициите в иновации, и в частност в дигитализация, определят устойчивостта на съвременните стопански субекти.

Ключови думи: дигитализация, вериги на доставките, транспорт, данни

Abstract The digitalization has become, in the last years, a necessary and competitive condition for working in all spheres of life. This process in the supply chain is growing at an accelerated pace. This requires a review of the already established relationships between the participants. The removal of physical information holder, physical control of machines minimizes errors, speeds up movement, increases product quality and service and reduces costs. In this rapid transformation, the challenges and risks for the participants are related to various aspects of security and safety, with the adaptation of physical to information processes. Each participant in the system has to quickly reconfigure is business model. In the new environment of public closure imposed by the Covid-19, the accelerated digitalization of all actors in supply chains is becoming a guarantee of the success of each of them. This means: managing via mobile devices, taking advantage of the global network, accessing a large cloud, dealing with a bi data and implementing IofT (Internet of Things), which provides visibility throughout the chain, flexibility to customer requirements, transparency and successful process management. Thus, investments in innovation, and in particular in digitalization, determine the sustainability of modern businesses.

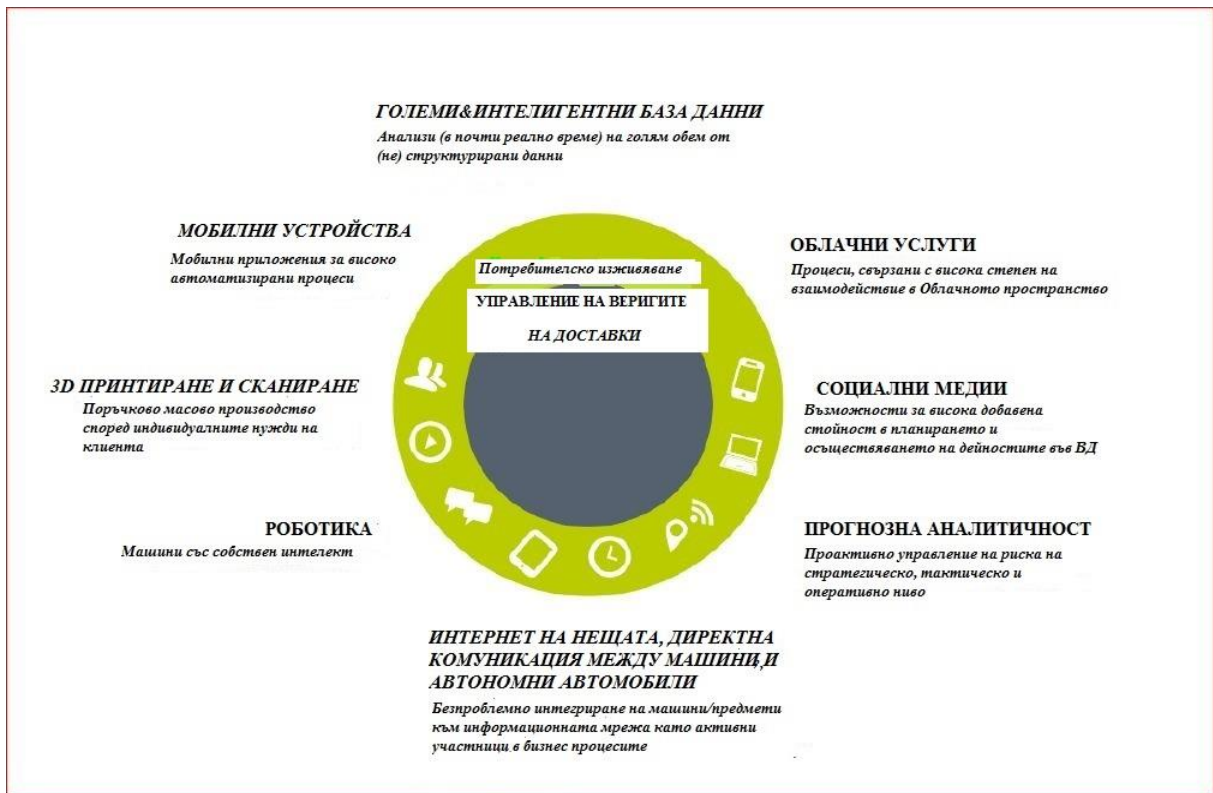
Keywords: digitalization, supply chain, transport, data

Веригата на доставките (ВД) включва участници от различни сфери, свързани с предоставяне на крайния продукт или услуга. Започва със суровинното обезпечаване, снабдяването, производството, дистрибуцията, продължава с управлението на информационни и финансовите потоци и приключва с физическата доставка. Благодарение на ускорената дигитализация голяма част от физическият и информационният поток вече се движат едновременно, а това е залог за предвидимост и сигурност на доставките.

През последното десетилетие, дигитализацията (цифровизация) се налага във всички сфери на икономиката. Процесът на преобразуване на аналогова информация от физически носители в цифрова, на електронен носител и във виртуална среда, характеризира дигитализацията. С разрастването на електронната търговия, на увеличаването на дължината на веригата на доставки, на все по-голямата необходимост от проследяемост и контрол, инвестициите в дигитални технологии нарастват. Участниците във ВД от десетилетия инвестират в новите технологии, за да осигурят по-лесно и бързо развитие на цялата верига и по-пълна клиентска удовлетвореност.

Желанието на участниците във ВД да се интегрират максимално с цел да се предвидят неочаквани събития, които биха нарушили нормалното придвиждане на материалните потоци, се превръща в осъществим проект. В този процес на интеграция, всеки един от участниците отдава част от своята независимост в замяна на по-голяма сигурност на пазара, видимост и предвидимост.

„Сложността на ВД, нарастващите колебания в търсенето и предлагането са основните предизвикателства пред различните отрасли. Новите технологии като облачното пространство, големите база данни спомагат за преодоляване на тези предизвикателства“ (Farahani, Meier и J. Wilke в „Дигиталният мениджмънт във ВД – визия 2020“, in https://wheels.report/Resources/Whitepapers/480b6609-6516-4eda-8e21-637483133913_d.pdf).

Фиг.1

В същото изследване авторите слагат в центъра на ВД потребителското изживяване, което обединява усилията на участниците във ВД да усъвършенстват интеграцията чрез новите технологии.

Големите база данни (**Big data**) намират приложение в отделните части на ВД. Например, в проучването на потребителските нагласи чрез различни методи в социалните мрежи – според броя на кликовете или „лайковете“. Компании като Amazon, например, разполагат с голяма база данни от 1994 г. за направените покупки от нейните клиенти, за техните интереси, профили и географско разположение. При транспортирането на стоките се използва проследяващ номер (“tracking numbers“), който е необходим за предвиждане на доставките за производство или до крайния потребител. В транспорта, при ориентирането в пътната обстановка, водачите на превозните средства използват дигитални карти, резултат от използването на големи бази данни.

Интелигентната база данни (Smart data) представлява цифрова информация, идваща от сензори във физическите обекти, която се обработва веднага, за да предаде адекватното решение към съответния механизъм. В голямата си част те са свързани с интернет на нещата (IoT), които намират широко приложение в производствената дейност, транспорта и

търговията.

Облачните услуги (Cloud computing) във ВД свързват двама или повече участници в нея чрез споделена в облачното пространство информация. Чрез нея отделните участници могат да направят предвиждания и планиране на материалните потоци, свързани със снабдяването, производството, дистрибуцията и доставките до крайните клиенти. Този тип услуга е въведена най-рано при 3 PL (Third Party Logistics Provider)³⁷ доставчици, за се намалят разходите, да се опростят отделните дейности, без да има повторемост при отделните участници, да се увеличи видимостта и доверието на всички участници в процеса. В този случай цялата ВД разчита на устойчиво развитие и намалена опасност от настъпване на събития, които могат да я прекъснат. Пример за успешно използване на облачните услуги е FedEx в сферата на куриерските услуги, която въвежда тази технология през 2011 г., за да управлява и споделя по-лесно информация по цялата верига, въвеждайки глобална видимост по принципа заявка-до-доставка (order-to-delivery). Все по-значими са предимствата на облачните услуги с въвеждането на ограничителните мерки, свързани с COVID-19, и съответно, с натрупването на все повече информация, която трябва да бъде съхранена и използвана на безопасно място във виртуалното пространство.

Непосредствената комуникацията във ВД се осъществява все повече през **социалните мрежи (Social media)**. Понятието „социална мрежа“ трябва да се разбира в по-широк смисъл от Facebook или Twitter. Много участници във ВД осъществяват вътрешнофирмената и междуфирмената обмяна на информация чрез собствена мрежа, която гарантира сигурност, контрол, понижава разходите и увеличава реактивността и гъвкавостта при кризисни събития.

Широко разпространените споменати по-горе социални мрежи се използват за пряк маркетинг, осъществяване на връзка с клиентите, събиране на информация за трендовете, за ценовите колебания и за навлизащите иновации. В известна степен, социалните мрежи играят ролята на регулатор, използващ чувствителна информация, който трябва внимателно да се използва.

Прогнозната аналитичност (Predictive analytics) „групира различни статистически методи...(…). Целта е, базирайки се на анализа на данни, да се открият необходимите показатели, свързани с бъдещите нужди на компаниите и да се вземе подходящото решение“ (in <https://www.acteos.fr/actualite-and-evenements/lutilisation-de-lanalyse-predictive-dans-la->

³⁷ Трети партньор в логистиката – фирми, които предлагат множество услуги, свързани с логистичните дейности

supply-chain). Всъщност, това е възможно благодарение на обработката на голяма база данни, натрупана във времето.

Предвидимостта във ВД е от първостепенно значение за нейното нормално функциониране. Затова прогнозната аналитичност намира приложение при прогнозиране на необходимите запаси, промените във времето на доставка по време на транспорта. В по-широк аспект, чрез този метод могат да се предвидят промените в потребителските нагласи в определен географски район, характерни за големите модни брандове, да се осигури предвидимост по цялата ВД и да се минимизират рисковете.

От концептуална гледна точка **„интернет на нещата (IoT)** характеризира свързани физически обекти със собствена дигитална идентичност, които могат да комуникират помежду си. Тази мрежа образува нещо като портал между физическия и виртуалния свят“ (in <https://www.futura-sciences.com/tech/definitions/internet-internet-objets-15158/>). Тази технология е широко приложима в складирането за локализиране, проследяване и манипулиране на стоките единици от дистанция, за контрол на наличностите, за проследяемост на температура, влажност на съхранение. По този начин се избягват повредите, ускорява се времето за експедиция на продуктите.

Директната комуникация между машини (M2M) е на следващото ниво спрямо Интернет на нещата, защото връзката може да съществуват независимо и в мрежа. Предимствата на тази система са в нейната възможност за постепенна еволюция чрез включване на още обекти (чрез сензори), за дискретна употреба, запис на всички извършени действия, гарантиране на по-голяма сигурност, дори при срив на системата. ВД използват все повече възможностите, които предлага M2M. При доставките на горива, при достигане на определено ниво на запас системата изпраща съобщение на доставчика. По този начин се избягва човешката грешка от една страна и се спестяват ресурси. Използването на M2M автоматизира предполага автоматизиране на приемането на поръчки, подготвянето, изпращането и обратната логистика през различни устройства – планшети, телефони, сканиращи устройства.

С усъвършенстването на дигиталните технологии човечеството все повече се доближава до **автономните автомобили (Autonomous vehicles)**. Предимствата, според документите на Европейския парламент, се състоят в по-безопасни пътища, защита на околната среда, по-голяма достъпност, икономически растеж и нови работни места. „Автономните автомобили“ вече се появяват пилотно на пазара. За да отговорят на

очакванията на потребителя, те трябва да прескочат особен праг на технологична зависимост от човешка намеса. На този етап от развитие на технологиите, автономните автомобили изпълняват ограничени задачи – в рамките на един производствена единица или в определен пътен участък. В Норвегия, например, автономни камиони успешно работят в мините и при сметосъбирането. Следващият проект е свързан с транспортирането на варовик от кариера до пристанище. Усилията на производителите на влекачи са насочени към усъвършенстване на автомобилите, до такава степен, че да отпада постепенно намесата на водача. Съществуват пет етапа, през които ще премине автоматизацията:

0. Нулева автоматизация. Такава е ситуацията към днешна дата.
1. Подпомагане на водача: Включени са подпомагащи операции.
2. Частична автоматизация: Автомобилът може да се движи частично самостоятелно, на водачът трябва да шофира .
3. Условна автоматизация: Автомобилът се движи самостоятелно, шофьорът наблюдава функционирането и се намесва в случай на необходимост.
4. Висока степен на автоматизация: Автомобилът се движи самостоятелно при някои ограничения и водачът упражнява контрол по желание.
5. Пълна автоматизация: Автомобилът се движи самостоятелно при всякакви условия. Водачът упражнява контрол по желание.

При сегашните темпове на развитие на технологиите, пълната автоматизация се очаква да бъде постигната най-рано след десет години. За нейното осъществяване, освен успешни инженерни и технологични решения, са необходими подходящи инфраструктурни условия и, не на последно място, адекватна правна рамка.

В настоящия момент се намираме в началото на дълъг път, който започва с иновации в областта на физическия транспорт и се реализира благодарение на дигитализацията на информационните процеси. Ще цитираме Умберто де Прето: „Посланието е просто. Светът не е готов да приеме безпилотните камиони без да притежава изцяло дигитализирана логистична структура“. Изграждането на тази структура в транспорта, като свързващо звено в логистичната система, започва с въвеждането на електронно ЧМР – доказателство за договор за транспорт между възложителя и превозвача. През 2008 г. към ЧМР Конвенцията се добави нов текст, свързан с електронното ЧМР, който влезе в сила 05 юни 2011 г.

Практическото му използване започна през януари 2017 г. при трансграничния превоз на стоки между Франция и Испания. Тези първи опити доказват ефикасността на e-CMR, чиито предимства се изразяват не само в облекчената работа на водачите, но и в административната обработка, а именно: намаляване разходите за сортиране, сканиране и принтиране на документите, на времето за тези операции от 38 на 44%, улесняване на проследяемостта, ускоряване на разплащателните операции между възложител и изпълнител, по-бърза реактивност в критични ситуации, свързани с рекламации.

Като добавим и факта, че CMR е част от документите, необходими за подготовка на митническите документи, въвеждането на електронния вариант ускорява обработката и намалява транзитното време на превозните средства при преминаване на границите. Ще добавим и допълнителна сигурност и прозрачност, както за агентите, така и за превозвачите, като се има предвид факта, че много често с тях се превозват скъпо струващи стоки. Очаква се и въвеждането на електронния ТИР карнет да доведе до оптимизация на транспорта.

Трябва да отбележим и екологичният ефект, който се очаква от употребата на електронни документи, равностоен на 33 милиона листа хартия само в Европа, без да се смята икономията от другите видове консумативи, необходими за обработка. Пример за успешно въведени дигитални документи е Норвегия, където комбинираните проверки на пътя от страна на полиция, автомобилна администрация, данъчни, инспекция на труда отнемат не повече от 30 мин. България е ратифицирала текста за e-CMR на 24 септември 2010 г. За съжаление, към настоящия момент, дигиталните документи, свързани с международния превоз на товари все още не са намерили своето приложение.

E-CMR, което отразява движението в логистичната система от доставчик към клиент на стоката, носейки информация за начина на преместване в пространството и във времето, има потенциал да участва в общата верига на проследяемост от суровина до краен продукт. Още повече, че не е ограничено в количествените измерения. И към настоящия момент големите логистики или производители поставят баркод на CMR-тата. В някои от случаите баркодовете служат за физически вход в разтоварния пункт, в други – за идентификация на транспортните единици. Редки са случаите, в които би могло да се проследи движението на съответния продукт от суровина до стока.

В това движение важна роля играе времеви фактор за преместване в пространството. Проследяемостта се осигурява от GPS-система, която отразява реалното движение на товарния автомобил. Ако към информацията от глобалното позициониране се добави

информация за стоката, която се движи в съответното превозно средство, ще има достатъчно предвидимост по цялата верига на доставки. Предвидимостта и прозрачността се постигат чрез отворен обмен на данни от различните участници в логистичната система. Но обменът на информация е сложен процес, най-малкото, защото съдържа поверителност и защото е свързана със сигурността, и в частност с киберсигурността. В надпреварата за време, скорост и конкурентоспособност, дружествата трябва да отдадат част от „суверенитета си“. А това засяга организационната им структура и бизнес стратегията. И основната цел на този вид свързаност и интерактивност е: желаният продукт да пристигне в точния момент на точното място в най-добро състояние, на конкурентна цена. Това изисква изпълнението на управленската технология „точно навреме“ със седемте П-та на логистиката от табл.2 (in <https://www.i-scoop.eu/digital-transformation/transportation-logistics-supply-chain-management/connected-logistics-2017-2020/>)

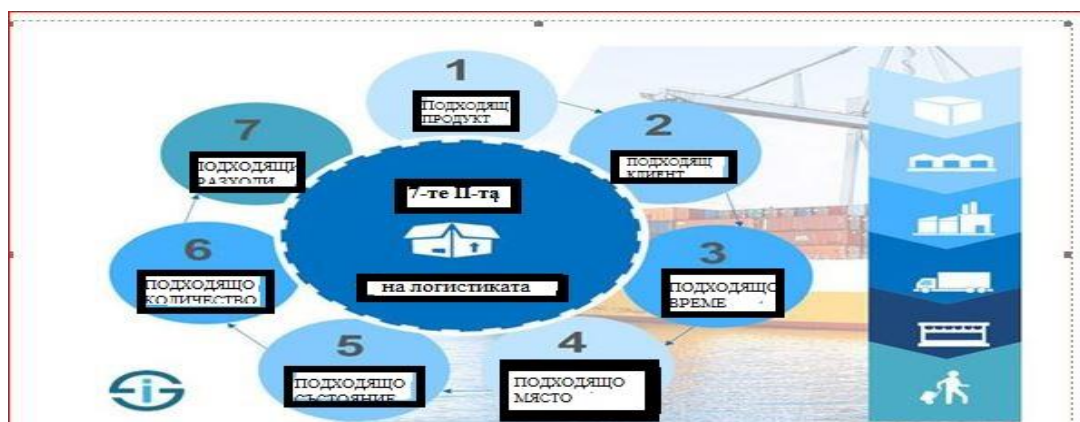

Табл.2

Дигитализацията на процесите започва с необходимостта от продукта и приключва с неговата успешна доставка като добавя стойност на всеки етап, спестявайки време от телефонни разговори, ръчна обработка, администриране. А целта на този сложен процес е потребителското изживяване, когато клиентът осъзнава, че получава стойност. За да се върне пак към доставчика. Тази верига трябва да гарантира сигурност и непрекъснатост. Непрекъснатост на всяко едно ниво. На ниво производител, където „точно навреме“ се основава на „елиминирание на загубите“, „непрекъснато подобрене“, „принцип на изтеглянето“ и „нулеви запаси“ (П.Димитров, М.Толев, Ф. Годоров, Е. Величкова, Ив. Корбанколева, „Логистични системи“, с.240). На ниво транспорт, където най-важна е бързата

и гъвкава доставка на минимална цена, без денгуби и изчисляване на оптималната ефективност на използвания вид транспортно средство. Дигитализирането осигурява тази непрекъснатост в създадените облачни технологии, които съхраняват обема от данни, за да бъде използван, споделян от съответните потребители. По този начин данните се управляват по-лесно, минимизират се техническите прекъсвания, намаляват се разходите и се повишават производителността и бързината.

Физическите дейности, допреди едно десетилетие, във ВД бяха значителни, което означава повече ръчен труд, повече разходи, по-ниска производителност. **Роботиката (Robotics)** започна все повече да навлиза в управлението на складовете, подготовката за експедиция, навременно отстраняване на дефектни стоки и опаковки, производството на повторяеми дейности и частично, в товаро-разтоварните работи. В обстановка на COVID-19 най-голямото предимство на използването на работи се състои в предпазване на здравето на работещите в съответните звена, чрез намаляване на физическото присъствие. „В Европа, където гъстотата на роботите е най-висока в света със средно 114 робота на 10 000 работници, Международната федерация по роботика предвижда увеличение с 14% в следващите две години на роботите, от кои 30% ще бъдат индустриалните работи (cobots). (Pommares, O., LDN, in <https://www.journaldunet.com/economie/transport/1491397-les-robots-mobiles-ajoutent-agilite-et-dynamisme-aux-chaines-d-approvisionnement-dans-un-monde-post-covid/>)

Благодарение на роботизацията, перспективите за развитие на ВД се увеличават, чрез оптимизация във всяко звено. Обработката на заявките се извършва през цялото денонощие, като ротацията на складовите наличности се извършва по-бързо. Повишава се продуктивността на работниците, защото не се налага да извършват физическите усилия, поети от роботите, способни да извършват дейности при екстремални условия в непрекъснат режим. При роботизацията се намаляват престоите, дължими на човешка грешка, отсъствие, физическа невъзможност за дадени операции, както и рисковете, свързани със здравето. Трудът на човека ще се съсредоточава все повече в контролни, много специфични и довършителни дейности, като се разчита на високата степен на роботизацията в подготвителните, повторяемите и идентифициращите работи. Тя е верен съюзник на работодателите, които ще намалят разходите за труд с 16% в световен мащаб до 2025 г., според Boston Consulting Group. При целият оптимизъм от оптимизация и намаляване на разходите, остава риска от увеличаването на безработицата във ВД, от високата първоначална инвестиция и опасността от неочаквани сривове в роботизираната система, които могат да

прекъснат ВД.

Създаването на физически предмети по дигитален образец чрез 3D принтиране и сканиране (3D Printing and Scanning) преодолява недостатъците, свързани с необходимостта от непосредствена комуникация, сложна автоматизация и логистика. Наречено още принцип на добавящите процеси 3D принтирането намира широко приложение при производство по индивидуална поръчка, гъвкаво производство, пълно приложение на системата Just-in-time, изискваща максимална точност при всеки един процес с минимални запаси, смяна на критичните места на производство, намаляване на разходите за транспорт. Въпреки оптимистичната перспектива, свързана с използването на тази технология, остават рисковете, свързани с по-голямата инвестиция и с липсата на квалифициран персонал.

Мобилните устройства и приложенията (Mobility) представляват основните средства за контрол и управление във ВД. Тяхното многообразие се определя от звеното на ВД, в които се използват. Чрез тях се задейства цялата верига, след като клиентът подаде заявка и чрез издърпващия механизъм на логистиката се задейства цялата система на материалния поток. В това движение на материални, информационни и финансови ресурси, са включени всички участници във ВД. Благодарение на нейното усъвършенстване, електронната търговия се развива с бързи темпове, гарантирайки сигурност и безопасност в новата обстановка на COVID-19. Преминаването през такъв тип глобални рискове става все по-безболезнено откъм осигуряване на материални ресурси за живот, защото развитието на дигитализацията прави достъпни услуги и дейности, които допреди десет години бяха немислими.

В този смисъл дигитализацията във ВД предоставя нови възможности на лично, корпоративно, обществено и глобално ниво за развитие. Този процес, въпреки всичко, е подложен на множество заплахи. В експертно изследване „2021&2030. Най-важните рискове през погледа на висшия мениджмънт“ (<https://www.protiviti.com/CH-en/insights/2021-top-risks-survey>), проведено сред 1081 участници, представители на висшия мениджмънт от цял свят от различни сектори на икономиката от Противити³⁸ в края на 2020г. са определени три групи рискове: глобални, стратегически и оперативни.

Сред изброените тридесет и шест риска пет са свързани пряко с процеса прилагането на най-новите цифрови технологии.

Един 12-те глобални риска е свързан с дигитализацията, а именно: “Прилагането на

³⁸ Protiviti - консултантска компания, седалище в Менло Парк, Калифорния, САЩ

дигиталните технологии (напр. Изкуствен интелект, роботика, обработка на естествен език, софтуер за визуално разпознаване) на пазара и в нашата организация може да изисква нови умения, които или са дефицитни на пазара, или изискват значителни усилия за повишаване на уменията и преквалифициране на нашите служители”.

Два от 12-те стратегическите рискове са следните:

1/“Скоростта на революционните иновации, осъществявани чрез новите технологии ((напр. изкуствен интелект, роботика, машинно обучение, разрастващи се бизнес платформи, увеличаване лентова честота, по-бързо предаване на данни) и/или други пазарни сили могат да се окажат фактори, надвишаващи способността на нашата компания да се конкурира и/или да управлява правилно риска, без да пристъпи към значителни промени на бизнес модела“.

2/ Развитието на социалните медии, 5G мрежите за подобряване на мобилността, разширената честотна лента и предаването на данни и други иновации могат значително да повлияят на нашия бранд, на взаимоотношенията с клиентите, на спазването на законите и на начина, по който правим бизнес“.

Два от 12-те оперативни рискове са следните:

1/„Операциите, които извършваме в рамките на съществуващата ИТ система, липсата на дигитални умения и недостатъчното осъзнаване на необходимостта от тези умения може да доведат до по-ниска производителност, по-лошо качество, повече време и разходи и по-малко иновации в сравнение с тези на нашите конкуренти, преди всичко новите конкуренти, които са от „дигиталното поколение“ с бързо разрастващ се бизнес модел и ниски разходи по отношение на операциите или в сравнение с конкуренти с по-усъвършенствани операции“.

2/“Неспособността за използване анализа на данни и „big data”, за да се получи информация за пазара, да се повиши продуктивността и ефикасността може да засегне в голяма степен основните операции и стратегическите планове“.

Респондентите са определили 10 най-важни риска за 2021 година, от които на 4-то място са сложили глобалния риск, свързан с дигитализацията; на 6-то заплахата от Кибер атаки, а на 10-то способността да се конкурират с „дигиталното поколение“ и другите пазарни агенти.

Представителите на производителите и дистрибуторите, основните звена на веригата на доставките, смятат, че горепосочените рискове, свързани с дигитализацията са с потенциално влияние (4.50-5,99/6+), с изключение на влиянието на социалните медии, чието влияние смятат за не толкова значимо (<4.99/6+).

Всъщност, основният въпрос пред висшия мениджмънт във веригите на доставки, свързан с дигитализацията, е дали ще могат да разчитат на подготвени служители, които да осигурят устойчиво ниво на иновации. Този риск те определят като един от трите най-важни за следващите десет години, наред с влиянието на Covid-19 и пазарните и регулаторните промени.

Приложението на цифровите технологии във ВД е основната предпоставка за усъвършенстването на процесите в снабдяването, производството и дистрибуцията. Дигитализацията ускорява движението на материалните потоци като ги прави по-сигурни и проследяеми в една все по-непредвидима среда. Тя предлага и предполага индивидуалното човешко участие като клиент и/или производител във ВД, така че всеки един от нас е въввлечен в този процес. Основните доставчици на логистични услуги са принудени да инвестират в най-новите технологии, за да отговарят на изискванията на клиентите, на бързо променящата се среда – икономическа, социална и природна. А инвестирането предполага риск, който нараства с увеличаването на дигитализацията. Всъщност, пренасянето на по-голяма част от операциите във виртуална среда излагат цялата ВД на по-голяма заплаха от зловредна намеса, технически проблем, а оттам и на непредвидимо прекъсване. В този смисъл предимствата на новите технологии очертават и техните недостатъци. „Истинският технологичен риск не е в самите технологии, а в загубата на контрол върху тях“ (Градинаров, Б., Риск и антирискови стратегии, с.65)

Веригите на доставки придобиват все по-голямо значение в днешния глобален свят. Те определят до голяма степен нормалното функциониране на обществената система и на отделния човек, обвързват участниците в сложни взаимоотношения, като ги правят зависими един от друг. Перспективите за успешното развитие на тази система са в усъвършенстването на прилаганите дигитални технологии, като доверието между участниците е залог за нормалното ѝ функциониране и избягването на рисковете.

Библиография

Логистични системи, Димитров П., Толев М., Тодоров Ф., Величкова Е., Корбанколева И., УИ Стопанство, София, 2010

Раковска, М., Международна логистика, УИ Стопанство, 2011, с. 230

Раковска, М., Драгомиров Н., Луканов К., Бизнес логистика, ИК УНСС, София, 2018

Бакалова, В., Николова, Х. Икономика на транспорта, София, УИ Стопанство, 2010

Драгомиров, Н. Информационни системи и технологии в логистиката, ИК УНСС, София, 2015

Градинаров, Б., Риск и антирискови стратегии, БИСПУР, С. 2020,

Социалните връзки на завърналите се мигранти

" The social relations of the returned migrants"

Гергана Куртакова, Докторант

Gergana Kurtakova PhD Student

Пловдивски Университет „Паисий Хилендарски“

University of Plovdiv "Paisii Hilendarski"

Email: gergana_kurtakova@abv.bg

Резюме Настоящата статия преразглежда отношенията на емигрантите, които са се върнали от Лондон, като водещ фактор, който се намира на територията на приемащата и изпращащата страна. Обектът на изследване на интереса е кои социални връзки се поддържат интензивно и кои се прекратяват в перспективата на времето и "дистанцирането". Водещата теоретична перспектива на анализите в транснационализма в социологическите изследвания на процеса на миграция. До този момент, който е свързан предимно с високо класифицирани емигранти, но фокусът тук е друг - възкресено е как кръстосването на линиите по един или друг начин се прекъсва от социалните контакти на онези, които гледат на образованието, получено в България, са работили на нискоквалифицирана работа на борда. За тази цел бяха избрани четири случая на българи, завърнали се на възраст 18-35 години. Разпределението е следното: двама wimin и двама тап. По отношение на образователните нива трима от тях са завършили гимназия, в четвъртия случай са придобили средно образование. Статията представя същността между интензивността на социалните контакти и причините за завръщането в родната страна и поддържането на комуникацията „тук“ „там“.

Ключови думи: емигранти; върнати мигранти; социални отношения

Abstract The present article reserches the relations of the emigrants, who came back from London, as a leading factor as reside on the theritory of the host and transmitting side. The object of researching interest is which social connections intensively maintained and which one are terminated in the perspective of time and "distancing". The leading theoretical perspective of the analises in the transnationalism in the sociological researches of the process of migration. Thill that moment that is attached primarily to highly classified emigrants, but the focus here is other- it's been resurched how the cross of the lines in one or another way is cut off the social contacts of those, who regardles of the education received in Bulgaria, have worked in low-skilled work aboard. Four cases were selected for this purpose of returnet Bulgarians, at the age of 18-35 years. The distribution is as follows: two wimin and two mans. In terms of education levels, tree of them are graduates high school, in the forth case acquired secondary education. The article represents the corelation between intensivity of social contacts and the reasons for return to the home country and maintenance of comunication "here" "there".

Key words: emigrants; returned migrants; social relations

Въведение

В условията на глобализация хората се намират в състояние на постоянно движение, като това поражда нови форми на миграция. Мигрантите могат да бъдат категоризирани по следния начин: мигранти за временна заетост; бизнес мигранти; мигранти с нередовни документи; мигранти, пребиваващи на друга територия по принуда; членове на семейства на мигранти; завърнали се мигранти- хора, които се завръщат в страните на произход след като са пребивавали известен период от време в друга държава (Salaff 2009).

Завърналите се мигранти са част от процеса на международна миграция и подходите за изследване са различни - от неокласическата теория, новата икономика на трудовата миграция и структурализъм, до транснационализъм и теорията за социалните мрежи. Неокласическият подход към международната миграция се основава на понятието за разликата в заплащането между приемащата и изпращащата страна. Основните причини за завръщане са неуспешните им преживявания в чужбина и финансова неудовлетвореност. Структурният подход твърди, че възвръщаемостта не се анализира единствено по отношение на индивидуалния опит на мигранта, но също така и по отношение на социалните и институционални фактори в страните на произход. В разработката са използвани останалите два подхода- транснационализъм и социални мрежи.

Концептуални уточнения и теоретични допускания

Обект на изследване на настоящата статия са завърналите се мигранти, пребивавали на територията на Лондон, през минимален период една година. Водещата теоретична перспектива на анализа е транснационализмът в социологическите изследвания на процеса на миграция. В настоящата разработка той се прилага към ниско-квалифицирани емигранти, като фокусът на изследване е как прекосяването на границите от едната в другата посока се отразява на социалните им контакти.

За целта са подбрани четири случая на завърнали се българи, на възраст от 18 до 35 години. Разпределението е следното: две жени и двама мъже. По отношение на образователното равнище, трима от тях са завършили висше образование, в четвъртият случай е придобито средно образование. Статията представя корелацията между интензивността на социалните

контакти и причините за завръщане в родната страна и поддържането на комуникация „тук“ и „там“. Независимо от полученото образование в България, изследваните лица са работили на ниско-квалифицирана работа в чужбина. В три от случаите мигрантите имат придобито висше образование в България, но това не повлиява върху избора на работна позиция (престижността на работата не е от значение, а получаваното възнаграждение).

Парадигмата на транснационализма оспорва класическата концепция за анализ на случващите се постмиграционните феномени, като е предложено заменянето на термина „е/имигрант“ с трансмигрант, с цел по-лесно очертаване на характеристиките на участниците в миграционните процеси (Марков, 2019). Транснационалните мигранти от „е/имигрант и от завърналите се мигранти просто защото „те се движат назад и напред между различни места, развивайки своите социални пространства във всекидневието, трудови траектории и биографии, в една нова конфигурация, включваща символи от различни пространства (Кръстева, 2014).

Транснационалната идентичност се формира като резултат от комбинацията на произхода с идентичността, която се придобива в приемащата страна. Тази комбинация води повече до развитието на „двойни идентичности“, отколкото до възникване на конфликтни идентичности. На мигрантите се гледа като на способност да договарят местата си в обществото, независимо дали са в приемачи или произхождащи държави, с оглед на ставайки част от него (Кръстева, 2014).

Завръщащата се миграция е процес, който се случва в рамките на международната миграция и представлява ситуация, в която мигрантите се завръщат в страната си на произход по собствено желание и след продължителен период от време, прекаран в чужбина. Социалните отношения са мощни сили, подтикващи намерението на младите да се върнат и техният транснационализъм е особено важен. Социалните отношения са мощни сили, които засилват намерението на младите да се завърнат, като транснационализмът е особено важен. Изследваните младежи, които най-много искат да се завърнат имат семейства, с които са взаимодействали по време на пребиваването в друга страна.

От друга страна, притежаването на необходимия ресурс от социални връзки и взаимоотношения от лицата, взели решение да мигрират в чужда страна и да станат част от „мрежа“ е от голяма необходимост за тях. Както пише А.Кръстева: „ *мрежите редуцират*

риска“. Това е така, защото мигрирането носи риск от различно естество: за личното удобство, сигурност и приобщаване към новата социална среда. Наличието на близки роднини, приятели и познати на конкретното място спомага за осъществяването на социални контакти и възможността да разчиташ на междуличностни връзки и помощ. Това гарантира по-лесен достъп до необходимата за мигранта информация (Кръстева, 2014).

Според Греноветер слабите връзки предоставят по-голям обем информация, като основната причина е, че хората, вплетени в тези връзки биват в различни социални полета. Слабите връзки демонстрират колко е важна интеграцията в едно общество. Това се отнася в много висока степен за мигрантите, които пристигат в страна, в която предстои да се устроят общности. Липсващите социални връзки са тези междуличностни отношения, които нямат съществено значение. "Силата" на междуличностното равенство е линейна комбинация от време, емоционална интензивност, интимност и реципрочни услуги, които характеризират всяка вратовръзка (Grenovetter 1978).

В „Силата на социалните връзки“ основните аргументи са, че всеки индивид поддържа „силни“ и „слаби“ връзки с околните. Първите са тези, които се поддържат със семейство, роднини и приятели, вторите- познати, личности, с които се поддържат по-редки контакти и т.н.(Ракаджийска, 2017).

Методика и емпирични данни

В настоящата статия се разглеждат част от данни, получени качествено ЕСИ, проведено за целите на дисертационен труд „Транснационализъм и социални мрежи“.

В рамките на изследването са проведени четири дълбочинни интервюта с респонденти, имащи ниска квалификация. От интервюта, по-конкретно от въпросите, обвързани пряко с поддържането на социални връзки в Лондон и такива с родината, се потвърждава тезата на Марк Греноветер за силата на „слабите“ връзки. Последните демонстрират колко са важни за интеграцията ни в дадено общество, като това се отнася в много висока степен за мигрантите, които пристигат в страна, в която предстои да се устроят.

Поддържането на голям брой социални връзки улеснява приспособяването в новата социална среда, липсата на интензивни контакти с по-широк кръг от хора, има негативно действие върху реализирането на поставените им жизнени цели. Редовните и регулярни

контакти със страните на произход, илюстрират транснационалната мобилност (Portes 1999).

Мотиви за ремиграция в България

Мотивите за завръщане и поддържането на социални връзки се намират във взаимовръзка в голяма степен - по-интензивните контакти с близки в изпращащата страна увеличават желанието за ремиграция.

Социалните връзки и натрупаният социален капитал са от основно значение за приспособяването на всеки един индивид към дадена общност (Grenovetter 1978). В „Силата на социалните връзки“ основните аргументи са, че всеки индивид поддържа „силни“ и „слаби“ връзки с околните. Първите са тези, които се поддържат със семейство, роднини и приятели, вторите – с познати, личности, с които се поддържат по-редки контакти и т.н.

Семейните мотиви са тези, които надделяват при завърналите се мигранти. Привързаността към близките и България е основният фактор при четирите анализирани случая, като основен двигател се оказва и желанието за създаване на собствено семейство. Носталгията към родината и трудната адаптация също оказват влияние върху взимането на решение за ремиграция, като икономическият фактор не е значим във включените случаи. И в четирите интервюта на завърнали се мигранти в родната страна, актът на завръщане е траен и не е налице желание за повторно заминаване за Великобритания (в частност Лондон).

На въпроса „Какви са причините за завръщането в България?“ четиримата респонденти дават следния отговор:

Причините са лични...Всички имаха семейства, аз бях сам. Исках и аз да се устроя, но тук, в България. Липсваха ми приятелите...Исках да намеря моята половинка и я намерих. Едва ли щях да срещна подходящата жена в Лондон...(мъж, 35 г., Пазарджик, живял година и половина в Лондон)

„Реших да се завърна в България, защото не исках да изпусна образованието си. С толкова много работа не ми оставаше никакво време за учене, даже бях започнала да изпускам датите на изпитите. Осъзнах, че образованието ми е много по-важно, и че не съм готова да нося много дини под една мишница. Винаги по време на работа съм се запитвала: “За какво съм тук? Защо трябва да бъда робиня на тези хора(моите шефове)? Това ли заслужавам и това ли искам от живота?” Бях категорична, че ако бъда робиня, то това ще е в моята родна земя. Много работа ми взе спокойствието, свободното време и здравето...“(жена, 25 г., Панагюрище, живяла година и половина в Лондон)

“Не ми хареса динамиката на живота и това, че си сам. Върнах се за постоянно заради настоящата си съпруга, с която се запознах при една от ваканциите си. Да, печелиш пари, но това не е всичко. Лондон ми даде възможност да видя повече неща, да разгледам забележителностите, да се срещна с нови хора...“(мъж, 35 г., Пазарджик, живял две години в Лондон)

„Ами завръщането беше заради раждането...Така решихме, че е най-добре. В следствие останахме.....Най-вече раздялата с близките хора...(жена,29 г., Ардино, живяла две години в Лондон)

При изследваните случаи е налице поддържане на редовни контакти с близки в изпращащата страна и личен мотив при взимането на решение за ремиграция.

Поддържане на социални връзки от мигрантите по време на пребиваването в Лондон

Акът на заминаване в приемащата страна е осъществен от страна на мигрантите след осъществяване на регулярни социални връзки с близки, роднини или съседни, които вече са предприели тази стъпка. Миграциите не са следствие на индивидуални решения – те са „вградени“ в мрежата от социални връзки на мигрантите – между приятели и роднини в страните дестинация и в родината. Решението за миграция не е строго индивидуално, а следствие от обмен на информация в полето на мрежите и поради самовъзпроизвеждащия се характер на процеса, доброволността вече не е гарантирана (Мишева, 2013:270).

Тези социални връзки и последствия за решението за миграция са пряко обвързани с притежаването на капитал. Следователно, свързващият социален капитал е свързан с това,

което изследователите наричат мрежови „слаби връзки”, които са „хлабави“ връзки между лица, които могат да предоставят полезна информация или нови перспективи, но обикновено предоставят емоционална подкрепа. Обвързващият капитал се намира между индивидите в сплотени, емоционално близки отношения (между членовете на семейството, близки приятели и т.н.).

При изследваните случаи се наблюдава сходна липса на поддържане на „жив“ контакт с близки и познати, пораждаща се от интензивността и динамиката на ежедневието в Лондон.

„Работиш по 8-10 часа, пътуваш с метро минимум час и половина...Няма време за кафета, всеки работи...” (мъж, 35 г., Пазарджик, живял 2 години в Лондон, висше образование)

„Чувах се единствено с близките си в България. С познати се виждахме сигурно веднъж на месец.” ...“(мъж, 35 г. , Пазарджик, живял година и половина в Лондон, средно образование)

“Добре, че живееш с брат си. Нямах други социални контакти, освен на работа...” (жена, 25 г., Панагюрище, живяла година и половина в Лондон, висше образование)

„Поддържах контакти единствено със сестра ми и семейството ѝ, защото живеяхме заедно. В Лондон нямаш време за нищо.” (жена, 29 г., Ардино, живяла 2 години в Лондон, висше образование).

Интервюираните са поддържали и поддържат интензивни слаби връзки в социалните мрежи със своите близки, но по време на пребиваването си в приемащата страна изпитват недостигна лично време и регулярни контакти „на живо“ с тези, свои познати, с които преди това се е осъществявал контакт.

Поддържане на социални връзки от завърналите се мигранти с родината

В статията са представени отговорите на въпросите: **„Доколко сте свързан със своето общество, приятели и семейство в родната си страна?”** и **„Поддържахте ли редовни**

контакти с близки и родните в България?“ Респондентите дават следните отговори:

„Часовата разлика и постоянната ангажираност доста спират контактите. Хората тук са си на работа, ти там също. Като почиваш, гледаш да спиш и така, разминавате се. С близките се чувах Предимно по интернет, скайп, вайбър... Нее, националността няма абсолютно никакво значение. Хората, които са в обкръжението, с тях общуваши. Аз в хотела се сприятелих с румънки, словачки. С които си прекарваш времето...“ (жена, 29 г., Ардино, живяла 2 години в Лондон, висше образование)

„Да, с родителите, сестра ми...Най-вече по скайп се чувахме. С приятели. Чувахме се почти всяка вечер. Иначе се чувстваши много сам. Редовни бяха контактите, да. Всяка вечер като се върнеш от работа и няма какво да правиши, гледаш да се обадиши на някой, да мине малко време. Иначе се чудиши какво да правиши...Не е нормално да не поддържаши връзка и да забравиши откъде си тръгнал и кой си...Но и това се случва.... Скайп, вайбър, месинджър.Съвременните технологии много улесняват контактите с близките. Не знам как се справяли хората в миналото. Може би затова с напредването на технологиите се е увеличила и миграцията...Когато можеш да си говориши с близките всеки ден не е толкова страшно да си в друга държава.Технологиите улесняват всичко “ (мъж, 35 г., Пазарджик, живял 2 години в Лондон, висше образование)

„Всеки ден се чувах с познати, приятели и семейството. Както вече казах, чрез социалните медии. Поддържах връзка с много българи.Все още имам приятели там. Тези приятелства не се забравят лесно “ (мъж, 35 г., Пазарджик, живял година и половина в Лондон, средно образование)

„Поддържах редовни контакти с близките си, това ме крепеше.... За съжаление нямах много време да излизам и да правя нови приятелства. Рядко имах свободен ден, а когато имах такъв излизах на разходки с брат ми. Единствените контакти, които имах бяха с моите колеги на работа. Докато пътувах между работните си места обичах да разговарям с моя приятелка от България. Изливяхме си една на друга проблемите, споделяхме щастие си макар и от далече. (жена, 25 г., Панагюрище, живяла година и половина в Лондон, висше образование)

Социалните мрежи и дигиталното пространство улесняват поддържането на „слаби“ връзки. Чрез новите технологии мигрантите лесно могат да оперират в своите сфери на дейност в двете страни. След завръщане в родината тези, които са поддържали непрекъснати контакти стартират успешно дейности, които са извършвали преди заминаването си или се преориентират към нова сфера на дейност, отново с помощта на контакти.

Част от тях не прекъсват неформалните отношения с тези, които са били в близки отношения в Лондон:

„Още имам приятели в Лондон, чуваме се понякога...“ (мъж, 35 г., Пазарджик, живял 2 години в Лондон, висше образование)

„ Запазих си приятелствата там, все пак са ми помогнали доста...“ (мъж, 35 г., Пазарджик, живял година и половина в Лондон, средно образование)

„Оо, имам много приятелки там. С колежките в хотела станахме много близки. Липсват ми...“ (жена, 29 г., Ардино, живяла 2 години в Лондон, висше образование)

„ Не създадох приятелства там, но всеки ден се чувам с брат ми, при който заминах в началото...“ (жена, 25 г., Панагюрище, живяла една година в Лондон, висше образование)

От перспективата на времето, което е минало от тяхното завръщане в България, мигрантите оценяват важноста на поддържането на своите връзки с роднини и близки приятели. В интервютата респондентите споделят, че глобалните градове отнемат възможността за жив контакт и срещите с приятели се осъществяват трудно, с предварителна уговорка и това създава усещане за самотност.

„ В Лондон само работиш. Виждаш се в хората от квартирата и това. За да се видя с мой приятел от друга част от Лондон се разбирахме пет дни по-рано. Това може да се случи само в неделя, защото през останалите дни нямаш време да пътуваш два часа с метро, само за да изпиеш едно кафе. “ “(мъж, 35 г., Пазарджик, живял 2 години в Лондон, висше образование)

„Не излизах, нямах това време. Единствените ми срещи с хора бяха на работното ми място...Общувах само по фейсбук с приятелите.“ ...“(жена, 25 г, Панагюрище, живяла една година в Лондон, висше образование).

След завръщането на родна земя мигрантите не прекъсват връзките с близките си в Лондон, защото в конкретните случаи те са роднини, съседни и близки приятели, които са участвали в акта на взимане на решение за заминаване.

Заклучение

Завръщането и последващата го реинтеграция у дома се подготвят от изследваните лица посредством запазване на силни връзки със страната на произход, регулярно изпращане на парични средства на семейството и периодични посещения в страната на произход (ваканции, завръщане за значими празници и др.) Мотивацията на завръщащите се произтича от привързаността им към дома и домакинството, като стремежът към създаване на нова семейна единица и грижа за вече съществуваща такава са причините с най-силен интензитет за return migration.

Поддържане на връзки с близки, познати и приятели в изпращащата страна улеснява обратното интегриране на мигранта след взетото решение за ремиграция. Нагласата и готовността за потенциална миграция се формират в резултат от въздействието на социалната, стопанската и природната среда в населеното място върху живота на индивида и начинът, по който той оценява задоволяването на потребностите и интересите му. Несъответствието между оценките на индивида за обкръжаващата среда и неговите потребности и интереси поражда стремежа и го мотивация за по добро реализиране на жизнена стратегия на друго място. Обратно пропорционално, при ремиграция решението си взема на база емоционална привързаност и желание за завръщане в родината, независимо от социалния климат в страна и липсата на широк спектър от перспективи.

Транснационалните мигранти принадлежат на повече от една общност, те са и „тук“ и „там“. Те се движат напред и назад, имат по-обширна социална и трудова траектория и във всеки един момент са готови да променят своя биографичен проект. Това се случва посредством не прекъсване на контактите им и социални връзки.

Библиография

Кръстева, А. 2014. От миграция към мобилност. Политики и пътища, изд. НБУ

Марков, И., Пилева, Д. 2016. „Транснационални миграции“.Българска етнография.
<https://balgarskaetnografia.com/bit/migracii/2019-05-29-11-45-53.html>

Мишева, М. 2013. Мрежовият подход за анализ на миграционните процеси Ракаджийска Т.,
Христова М., Сивков. Д., 2017.,„Социалният капитал“, изд.УНСС

Grenovetter, Mark. 1978. Threshold Models of Collective Behavior. In: American Journal of
Sociology 3

Portes, Alejandro. 1999. “Immigration Theory for a New Century: Some Problems and
Opportunities.” Pp. 21-33 in The Handbook of International Migration: The American Experience,
edited by C. Hirschman, P. Kasinitz, and J. DeWind. New York: Russell Sage Foundation.

Salaff, Janet; Greve, Arent 2009/01/01 Return Migration: The Role of Social Networks and Family
Relations. TY – JOUR

**Heritagisation and commodification of sacred places:
preliminary findings from Assisi, Italy**
**Наследяване и комодификация на свещени места:
предварителни констатации от Асизи, Италия**

Nicolò Anesa, Ph.D student
Николо Анеса, докторант

University of Trieste, Italy
Университет в Триест, Италия
E-mail: nicolo.anesa@phd.units.it

***Abstract** In modern times sacred places around the world had to face many challenges, from secularization to heritagization and commodification, which are the subjects of my article. The rise of mass tourism is stretching the limits of many cities around the world, and sacred places are no exception. They are struggling to preserve their identity and are constantly fighting between the need to keep their spaces dedicated to believers and the need to open to tourists, which can be valuable for both proselytism and economic reasons. In this article I will analyse the case of Assisi, Italy, the subject of my research. I will first report the observations I conducted during the field work, and then I'll discuss the preliminary findings of my research. Assisi in fact, and above all the clergy who administer the sacred places of the city, is well aware of the risk bring by mass tourism and is adopting many ways to defend itself.*

Keywords: Heritage, sacred, tourism, religion

***Резюме** В съвременето свещените места по света трябваше да се изправят пред много предизвикателства, от секуларизацията до херитагизацията и комодификацията, които са обекти на моята статия. Възходът на масовия туризъм разширява границите на много градове по света и свещените места не правят изключение. Те се борят да запазят своята идентичност и непрекъснато се борят между необходимостта да запазят своите пространства, посветени на вярващи, и необходимостта да бъдат отворени за туристи, което може да бъде ценно както от прозелитизъм, така и от икономически причини. В тази статия ще анализирам случая на Асизи, Италия, предмет на моето изследване. Първо ще докладвам за наблюденията, които проведох по време на полевата работа, а след това ще обсъдя предварителните констатации от моите изследвания. Всъщност Асизи и най-вече духовенството, което администрира свещените места в града, добре осъзнава риска, който носи масовият туризъм, и приема много начини да се защити.*

Ключови думи: наследство, свещено, туризъм, религия

Introduction

With the term commodification is generally indicated the shift in the value of an object, from its original purpose to a solely monetary value. This process can be applied not only to objects but also to buildings or even to practices and various forms of art. Commodification has become a serious

threat during the last decades, due to the sensible augment of mass tourism in modern times. Many cities around the world are facing problems that put at stake the very essence of a city: the growing of shops, services, and facilities specifically dedicated to tourists causes a steep growth of prices, and the focus of the economy on tourism cause a lack of others job. These reasons – among others, like the gentrification of some areas - are causing actual residents to move away. Without residents, some historical centres of Italian cities are basically becoming open-air museums.

But the problem goes deeper: the religious heritage, due to its peculiarities, is particularly sensitive to this issue (Wellington Gathan 2012). Many sacred places are also a common tourist attraction, and in fact many of them are also protected by UNESCO, via the World Heritage Site list (WHS): around 20% of WHSs have various degrees of religious or spiritual connection. With the rise of tourists' presence in those sites, they are on a thin line between cult places and museums. To maintain their function, and therefore their authenticity (Lowenthal 1996; 2015), and so to avoid heritagisation and the substitution of their original value and function with a solely cultural one, they must adapt in various ways. My research, currently ongoing, aims to analyse how in Italy some of these places are adapting, and what kind of responses they are adopting.

Living religious heritage

Sacred sites have a series of peculiar characteristics that separate them from cultural heritage. They are, for instance, still used by both practitioners and priests. Many cultural places around the world need to be protected by the huge number of tourists that visit them, in order to avoid a lot more deterioration than a normal use would imply, and surely a lot more than what they were built to receive. But a sacred site has further issues that can arise. What happens to a place, if it is used and frequented primarily by tourists? Is it still sacred, is it still religious? The aim of UNESCO, and therefore the aim of mankind, should be to preserve and protect. But a complete and thorough preservation practice should protect also the function of a place, not just its material components (Wellington Gathan 2012). The authenticity of a place should not be limited to the buildings or the objects preserved there.

Of course, the function of a site can be preserved only if the place, be it a church, an abbey, or a monastery, is still used today. The function of, let's say, an archaeological site, is long gone. But sacred places still in use today should be, and usually are, aware of these risks.

UNESCO itself, and in particular the ICCROM, define such places as “Living Religious Heritage” (Stovel, Stanley-Price, and Killick 2005). Luckily, as I will explain, a living religious

heritage is in fact at risk of commodification and heritagisation, but it also has the “skill” to defend and preserve itself. In fact, one of the main features that separate a living religious heritage from a cultural heritage is the community linked to it.

The community is often composed of both practitioners, be them stable residents or temporary visitors, and priests or such, and they both perform a main role in preserving the place. Not only do they, of course, transmit the tradition and the function of the site, but by doing so they also maintain it.

The literature teaches us that a sacred site is generally better preserved if it is a living religious heritage, and is therefore still used for the cult and has a community that uses and preserves it (Stovel, Stanley-Price, and Killick 2005).

A “sacred site” is indicated by UNESCO and IUCN (International Union for the conservation of Nature) as “areas of special spiritual significance to peoples and communities” (Wild and McLeod 2008). The sacred is the *special spiritual significance* that puts these sites in their own category. It’s a vague definition, but ever since sociologists and anthropologists started to debate on this category, a precise definition is yet to be written. Generally, there is some level of agreement on some points. Is usually defined as something completely different from the concrete world, it is “other” and therefore separate from the secular world (Otto 2011). Furthermore, it is an attribute, not something that could exist on its own but socially produced (Durkheim 2005), and particularly relevant are the categories of sacred space and sacred time (Eliade 2006).

Modern scholars are still debating on the sacred. More than find a conclusive definition, as if it is possible at all, they are expanding our knowledge and understanding of this unique category. We now know that the sacred is not a static and immutable attribute, but that it is driven by processes of production and transformation (Tweed 2006) that it is not always connected with the religious (Knott 2008) and that is worth studying in the social context (Beyer 2003).

Furthermore, a sacred place is supposed to carry a meaning that reverberates through its components, that constitute its atmosphere, its aura, and is inseparable from the context in which the place is located. This value is present, in a sacred site, since its creation, and this sets it aside from other cultural heritage which value is built over time. Many places around Italy are trying to preserve their function, and therefore their authenticity, in various ways.

Assisi as a case study

Assisi is a relatively small city in central Italy, worldwide famous as it gave birth to Saint

Francis, Saint Claire, and the Franciscan movement. As such, Assisi is a pilgrimage destination since the 13th century, but modern tourism only skyrocketed after the visit of Pope John XXIII in October 1962. Subsequent events, like the visit of Pope John Paul II in 1986 and his reunion with other religious leaders, and the earthquake in 1997, furtherly raised the number of tourists that chose Assisi as their destination, and the election of Pope Francis in 2013 also contributed. Nowadays Assisi hosts more than one million tourists per year, and even though 2020 was obviously not comparable to previous years, during national holidays in August, ten thousand tourists visited the Basilica of San Francis each day.

Impressive numbers for a city whose historical centre has just 2500 inhabitants.

The city was included in the World Heritage List in 2000. Literature shows that the election in the WHS list is usually followed by a growth of the number of tourists, but the fact did not change much the fame of a city already known worldwide.

As a small city, Assisi is facing the same problems as other bigger cities in Italy, like Rome, Florence or Venice: the rise of house prices, lack of facilities and services for residents due to the widespread of places dedicated to tourists, with the consequent depopulation (Zanardi 2020). And the religious heritage, the main interest of all tourists who visit Assisi, has to face the risk of heritagisation and commodification. Religious heritage in Assisi is constituted by many churches, basilicas, and cloisters, managed by different figures, like the Roman Church of course, but also different Franciscan orders, which have significant autonomy in the management of their sacred properties. That is why different churches, just 10 minutes of walking apart from each other, have different ways by which they present themselves to the visitors.

The main church is the Basilica of Saint Francis, followed by the Basilica of Saint Claire, who was the founder of the female branch of the Franciscan Order. They are both in the city centre, but not too far away from the city, and still inside the area protected by UNESCO, there is the Basilica of Saint Mary of the Angels, where it is still preserved the Porziuncola, one of the firsts churches that Saint Francis restored himself, and the Eremo delle Carceri, the hermitage where Saint Francis was used to meditate.

The city is located at the top of a hill, with Mount Subasio behind it, in a strategic location from where the castle at the top can overlook the valley beneath. Like other cities of Medieval origin in Italy, the city is surrounded by a wall, and its appearance as a fortified city is underlined by the lack of buildings beneath it. This is in fact a well-planned urban organization. Since the fifties, thanks

to the project of arch G. Astengo (Dolcetta, Maguolo, and Marin 2015) it was decided that urban development will not take place right outside the wall. Therefore, it is still possible today to admire all the city with a single glance. The closest town is some kilometres away.

Ongoing research

In my Ph.D. research, I am investigating how sacred places are adapting to defend themselves versus mass tourism, and how visitors, both tourists and believers, perceive the place accordingly to these changes. I aim to identify which factors can be considered fundamental for a religious place to preserve its sacredness in the eyes of tourists who visit it just for cultural or intellectual reasons.

To do so I am using a mixed-method approach (Lior 2012), with both quantitative and qualitative methods. Towards the tourists, I used a questionnaire whose main part is a Likert scale with 23 questions. With these questions I am trying to grasp how a visitor approach and behave in a religious place (Day 2009), poking at different dimensions of the sacredness and sacred place: atmosphere, architecture, aesthetic, but also how the place is presented: guided visit, behavioural rules, shops, and services availability. How all these factors influence the perception of the sacred?

Alongside the questionnaires, I performed interviews, with a qualitative approach, to people who have or have had a key role in the management of Assisi and its sacred places, like members of the municipal administration and friars of the main basilicas. Also, during selected times, like at the “Festa del Perdono d’Assisi” (trad. *celebration of the forgiveness of Assisi*), I practiced the participant observation technic (Piasere 2002) meddling with the practitioner while keeping field notes.

Preliminary Findings

The data gathered during fieldwork in Assisi, 350 questionnaires and 6 interviews, have yet to be analysed, but there are some preliminary findings already clear. The clergy is perfectly aware of the impact that mass tourism could have on the sacred places they administer. Therefore, they carry out different methods, according to their different point of view on the matter, to protect the function and authenticity of the sites.

One of the more relevant solutions I have observed involves the constant presence of friars in the Basilica of Saint Francis, to assist the visitor and the believers in their necessities, but also to make sure some behavioural rules are respected. They reserve specific places and time for cult and confessions inside the Basilica, and they tailor the guided visits not only on the cultural heritage they

preserve but also on the message they want to transmit. In this way, they are making sure that the function of the Basilica is guaranteed for practitioners and believers, who can easily access the information they need both via panels inside the church, or on the informative website. Furthermore, at least one friar is always available to help.

Since a few years the sixty friars that live in the cloister take care personally of the visitors: they manage the info point, welcome the pilgrims, perform guided tours. The basilica function also as a training location for novices, who are eager to spend some months in the fulcrum of the Franciscan Order and arrive regularly in Assisi from everywhere in the world. This means that not only more than half of the friars that live in the cloister are international, but they are specifically chosen to cover as many languages as possible. For the Franciscan Order is important that every pilgrim is welcomed in their own language. In this way, they accomplish one of their main objectives: to transmit the Franciscan message of hospitality and brotherhood. In other words, they maintain their authenticity and function. The guided tours have the same purpose. The friars lead the tours themselves, and their explanation covers not only the history of the church and the Franciscan Order, alongside the many masterpieces exposed inside, but it also focuses on the catholic and, particularly, Franciscan message. As an example, when they show one of the oldest portraits of Saint Francis, they make sure everyone notices his big ears, cause he was a “*good listener of the needs of the people*”. Further, among the many frescoes, they dedicate particular attention to the ones that represent the three virtue of the Franciscan Order: poverty, chastity, obedience. As the guide said, “*the place and the piece of art are strictly connected because together they carry a spiritual message*”.

For the same reasons, there are also, like in many other religious places, some behavioural rules in place. For example, it is asked to the visitors to be silent, to wear clothes that cover also shoulders and legs, and to follow a precise path in their visit. The reason is to enhance the respect for the place, to preserve the atmosphere of sacredness, and of course to avoid complication and chaos, given the huge number of tourists that visit daily the Basilica, especially during the high season.

A mentioned before, many churches and Basilicas are managed by different branches of the Franciscan Order. Consequently, each order has found different solutions for common problems.

In the Basilica of Saint Francis, where the relics of the saint are preserved, the pieces of art inside are without any description, and not for the lack of masterpieces: the Basilica has frescos signed by Giotto and Cimabue. The intention beneath this decision is to keep the Basilica as original,

unaltered, and therefore authentic, as possible. They also offer audio guides and a museum with free access. On the opposite side, at the Basilica of Saint Mary of the Angels, where Saint Francis used to live with other friars, every chapel has a pamphlet that summarizes a brief history and the title and author of every painting displayed, but they do not organize regular guided tours and do not have audio guides available. Their museum can be visited only for a fee, although cheap.

The museums deserve further explanation. They are both set up right outside the respective cloisters but are really different in how they are organized. The museum outside the Basilica of Saint Francis showcases great treasures and masterpieces, well organized and conserved, with detailed descriptions and clear, white lights. The three rooms of the exhibition are wide and spacious, clean and almost aseptic. The museum in Saint Mary of the Angels on the other hand is built in the old cloister, with dim lights and intricate pathways, and the sacred objects have found there a new home. The friar I spoke to is also the director of the Museum and keeps in high regard the cultural heritage they own. He thinks it is his civic duty to not just preserve it, but also make it accessible and comprehensible to the public. With the words of the curator, fra Saul, *“a museum can’t simply be a place where the objects that do not fit in the sacred site are placed”*. Therefore, they restored an unused portion of the cloister, in order to maintain the connection between sacred object and sacred place. But it is still a museum, so they also created a theme path for the visitor to follow, with attention to *“not hinder the sacred nature, or the religious message carried by the masterpieces”*. Again, the Franciscan Message is held in great consideration. In fact, in their intention *“a museum inside the basilica should mainly propose a further deepening of the message of the place”*.

It is already clear, based on these preliminary findings, that Assisi is reacting well to the risks carried by mass tourism: commodification and museification.

These many factors I explained contribute to the perception of authenticity felt by the tourists. To be welcomed by a friar has a positive influence on how the place is perceived: still functional, active, living. Of course, the fact that religious functions are still performed regularly is a fundamental factor, which separates a living religious heritage from, saying, an archaeological one. Therefore, tourists behave differently from how they will behave in a museum. Keeping the interior of the basilica as much original as possible plays a considerable role in the atmosphere of the place and being able to enter without a ticket in every church of Assisi have a huge impact on how the tourist behave. As mentioned by many tourists, a church is supposed to be free of charge. The friars

are well aware of the impact that a fee would have. They will be, for instance, more easily mistaken with a museum, and therefore prone to museification, where the value of an object or a place is purely cultural. The message of the site, its meaning and sacredness, would in their eyes be lost.

Many other factors are of course on the table: the place itself, for instance. The *Eremo delle Carceri*, built in a secluded valley and surrounded by the woods, 5 kilometres from Assisi towards the mountain, is easily perceived as the most original, authentic, sacred, and peaceful. Whereas the Basilica of Saint Mary of the Angels, in the middle of an urban area, have had to find other ways to protect its sacredness: in fact, the Basilica itself is only a protection and enhancement for the original Porziuncola, which is therefore perceived as unique and important: a huge basilica, 75 meters tall, was built specifically for that purpose. On the other hand, Assisi as a city, with all its churches, cloisters, and basilicas, has protected its uniqueness with a well-planned urban plan.

This is thanks to an effort that started during the fifties when arch. Giovanni Astengo implemented, among other means, a buffer zone around the city centre (Dolcetta, Maguolo, and Marin 2015). Thanks to this buffer zone, still today Assisi appears as a special place, immaculate, standing on its hill, separated from the urban and industrial zone in the plain below. Subsequent urban plans, including the one submitted to UNESCO for the nomination in the WHS list, are keeping the buffer zone in existence. The area included in the nomination goes way beyond the downtown boundaries, including all the city territory, and therefore protecting from urbanisation all the area around the city centre.

On a last note, it appeared clear that, differently from what is indicated by some literature (Mazza 2007), figures like the tourist, the pilgrim, the religious tourist, or the believer are often overlapping. Visitors of Assisi, and likewise of other sacred places, have many reasons to visit the city of Saint Francis. Often, they cannot indicate a singular reason, as they are attracted by the cultural heritage, but also by the religious aspect of Assisi and/or by the culinary specialties of the region. To not be able to separate these figures is an important aspect to not be neglected in a socio-anthropological study. What we think a visitor is looking for could be something we do not expect. Likewise, Assisi as a city is trying to welcome tourists in as many possible ways as it can.

Future development

My initial hypothesis was to verify how sacred place management can influence the visitor perception of the sacred itself and to compare the results with other sacred sites. My research had to change due to the pandemic, and I'm now working to verify which factors and elements preserve a

living religious heritage as such. After the work done during the field-work in Assisi, I will compare the results with another religious heritage site that is facing now the problems that Assisi has been facing in the last decades: the Basilica of Aquileia, Italy. This Basilica is already an important archaeological site from Roman Empire and after the election as World Heritage Site in 1998 is now struggling to maintain its identity as a sacred place.

Bibliography

- Beyer, Peter. 2003. "Conceptions of Religion: On Distinguishing Scientific, Theological, and 'Official' Meanings." *Social Compass* 50 (2): 141–60.
- Day, Abby. 2009. "Researching Belief without Asking Religious Questions." *Fieldwork in Religion* 4 (1): 86–104.
- Dolcetta, Bruno, Michela Maguolo, and Alessandra Marin, eds. 2015. *Giovanni Astengo Urbanista - Piani Progetti Opere*. Il Poligrafo.
- Durkheim, Émile. 2005. *Le Forme Elementari Della Vita Religiosa*. Meltemi.
- Eliade, Mircea. 2006. *Il Sacro e Il Profano*. Bollati Boringhieri.
- Knott, Kim. 2008. "Spatial Theory and the Study of Religion." *Religion Compass* 2 (6): 1102–16.
- Lior, Gideon, ed. 2012. *Handbook of Survey Methodology for the Social Sciences*. Springer.
- Lowenthal, David. 1996. *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2015. *The Past Is a Foreign Country - Revisited*. Cambridge University Press.
- Mazza, Carlo. 2007. *Turismo Religioso: Un Approccio Storico-Culturale*. EDB.
- Otto, Rudolf. 2011. *Il Sacro: Sull'irrazionale Nell'idea Del Divino e Il Suo Rapporto Con Il Razionale*. Morcelliana.
- Piasere, Leonardo. 2002. *L'etnografo Imperfetto: Esperienza e Cognizione in Antropologia*. Laterza.
- Stovel, Herb, Nicholas Stanley-Price, and Robert Killick, eds. 2005. *Conservation of Living Religious Heritage*. Iccrom. Roma.
- Tweed, Thomas A. 2006. *Crossing and Dwelling: A Theory of Religion*. Harvard University Press.
- Wellington Gathan, Maria, ed. 2012. *Churches, Temples, Mosques: Place of Worship or Museums?* Firenze: Edifir.
- Wild, Robert, and Christopher McLeod, eds. 2008. *Sacred Natural Sites Guidelines for Protected Area Managers*. Best Practice Protected Area Guidelines Series. IUCN, UNESCO.
- Zanardi, Clara. 2020. *La Bonifica Umana. Venezia Dall'esodo Al Turismo*. Unicopli.

Религиозните нагласи от традиционализма до модернизма сега Religious attitude from traditionalism to modernism now

Михаела Бозаджийна
Mihaela Bozadzhijna

Студент в магистърска програма „Социология и антропология на религията“

Югозападен Университет „Неофит Рилски“, Благоевград
South-West University „Neofit Rilski “
E-mail: bozadzhijna1996@gmail.com

Резюме В настоящия труд се опитваме да обърнем внимание на вечния въпрос, а именно - религиозното възприятие на човека, който е решил да вярва в дадена перспектива, която реално е предначертала пътя му още от самото му раждане и заедно с израстването му в него се повдигат множество въпроси, на които дори най-големите учени не могат да дадат окончателен отговор, а именно как е създаден светът. Тази силна вяра в божественото сътворение на човека, обаче, можем да разглеждаме и като резултат от слабото развитие на научните знания. Тези, които не могат да си обяснят природните явления, определят причината за появата им и самите тях като проява на свръчовешки сили. През 1859 година, Чарлз Дарвин оборва с един замах религиозните доктрини, но неговата теория за еволюцията на маймуната създава смут в Църквата, която по това време се явява вододелът, началото на противопоставянето между традиционните и модернистичните религиозни нагласи. В последните години, споровете за човешкия произход се разгарят с много нови хипотези за божествената искра в човешкото тяло. За да разберем добре религиозността и произлизащите от нея ценности, трябва да опитаме да си отговорим на въпроса: „Бог ли създаде човека или той се сътвори сам?“. Макар, че в зората на века още няма ясен отговор за това.

Ключови думи: религия, нагласа, ценност, морал, етнос

Abstract In the present work we try to focus on the eternal question, namely the religious perception of the person who has decided to believe in a certain perspective, which has really predetermined his path since his birth and together with his growth in it many questions arise. to which even the greatest scientists cannot give a definitive answer, namely how the world was created. However, this strong belief in the divine creation of man can also be seen as a result of the weak development of scientific knowledge. Those who cannot explain natural phenomena determine the reason for their appearance and themselves as a manifestation of superhuman forces In 1859, Charles Darwin refuted religious doctrines in one fell swoop, but his theory of ape evolution created turmoil in the Church, which at the time was the watershed, the beginning of the opposition between traditional and modernist religious attitudes. In recent years, controversy over the human root has flared up with many new hypotheses about the divine spark in the human body. To understand religiosity and the values that come from it, we must try to answer the question: "Did God create man or did he create himself?" Although at the dawn of the century there is still no clear answer to this.

Keywords: religion, attitude, values, morality, ethnicity

Най-общо можем да изведем два вида религиозни нагласи, които се формират в съзнанието ни. Първо, като индивиди на базата на възпитанието, което сме получили от родителите си, в зависимост от вярванията, в които те са били възпитавани, били те традиционни или модернистични, и след това - като личности, които се реализират в обществото, осъзнали вече свободата на личния избор, по кой път да поемат.

При все това, можем да твърдим, че както всички религии са клони на едно и също дърво, така и религиозните нагласи са проява на един и същ стремеж - към облагородяване живота на човека. Не съществува голяма разлика в това дали сме създадени директно от Бог-Творец или сме създадени от висши извънземни или не сили. В кое ще изберем да вярваме е въпрос на личен избор, но в крайна сметка фундаменталната теза е, че сме продукт на креация. Продължава да съществува примамливата идея, че сме различни, че се отличаваме доста от останалите форми на живот. Истината, такава каквато я знаем и ни я представя бързоразвиващата се наука за човека е, че ние сме едновременно продукт на еволюция и на себесъздаване.

Техниката и науката, в най-широкия смисъл на думата, не са нищо друго освен приспособяване на околната среда към нуждите на човека. Тоест, от определен период нататък, хората живеят в среда, която сама по себе си, в голяма степен, е продукт на тяхната намеса. А оформяйки средата, ние оформяме себе си.

В този смисъл, дали ще изведем произхода си от някое божество, например като японската императорска династия, която е пряк наследник на богинята на слънцето Аматерасу, или ще бъдем като древните владетели и герои, които се оказват, къде законни - къде не, синове на някой бог, няма голямо значение. По същия начин, в днешните модерни времена, управляващите се стремят да симулират някаква естественост и натурализация. Дали това ще е естествеността на неолиберализма, който казва, че най-естественото нещо е хората да са в съревнование и да са егоистични или пък да налагат индивидуалния си интерес, не е важно. Важното е да се знае, че във всеки от тези случаи става дума за избирателен прочит на изключително комплексната и сложна човешка природа, която тъкмо затова е божествена, защото носи в себе си и егоистичното и алтруистичното, и божественото и животинското, и способността да се надмогва и развива, и способността да се провали и да регресира. В съвременното и все по-ясно оформящо се общество на знанието, информационното поле и съдържание, което обменяме помежду си е огромно.

От това следва да си зададем въпроса дали цялото това обширно количество

информация, която имаме около нас, ни предоставя нещо градивно, или напротив – не ни дава нищо? Масата, която е народът в най-голямата си светлина, всъщност не съставлява и половината от към процента здравомислещи хора на Света. Разбира се, отдавна е установено, че понякога невежеството или избирателното познание прави човека по-спокоен, по-щастлив, създава усещане за уют, за това, че контролира света. Истината обаче е, че се налага спешно да надградим съзнанието си ако искаме да се справим във все по-усложнената матрица, която сами сме си създали и в която се налага да живеем. Не можем да си позволим да бъдем наивни и невежи в свят, в който знанието извира постоянно, благодарение на изключително усложнените вериги на комуникация, които сме създали.

Информацията, която се генерира, най-вече в Интернет, драматично надхвърля способността на човек да се запознае с нея и да я асимилира. Човешката цивилизация се развива с ускоряващи темпове и никога не се е развивала толкова бързо. Никога в рамките на половин живот не е било възможно да се преживеят толкова много драматични промени. Това обаче си има своята цена - натискът върху хората да се учат и развиват, върху отделния индивид да се трансформира, никога не е бил толкова силен. Никога не се е налагало толкова пъти човек да променя моделите си на мислене и на възприятие. Изключително рядко поглеждаме към вчерашния ден, а може би точно в него е закодирана историята, която ни е нужна за утрешния.

В новата глобална ситуация, императивите за човешкия морал постоянно се променят. Налага се отново и отново да правим етични избори в различни контексти, няма едно-единствено етично учение, което да отговори на тази сложност. Налага се да познаваме колкото е възможно повече етични системи. Всяка една от тях има своите юрисдикции, наложена система от правила, структурирана по свой собствен модел, който се различава от останалите легитимни етични системи.

Затова, ако искаме да се справим с предизвикателствата на съвременното общество и да не се превърнем в автоматизирани работи, трябва спешно и все по-често да се вглеждаме навътре в себе си.

Да потърсим онази отдавна забравена божествена частица, която носим дълбоко в себе си. Да намерим духовността и тя да се превърне в пристан, защото само дейността на човека с богата духовност води до интелектуална извисеност и психическо усъвършенстване.

Всичко около нас и вътре в нас си има своята първопричина и в крайна сметка всички

концепции за подобряване на света са в действителност вредни, тъй като налагат на хората определена схема на мислене. Всичко в този свят - от растенията и животните - до хората е прекрасно в естественото си състояние и трябва да успеем да го опазим такова. Хората са наясно как да живеят дори и без да им бъдат налагани отвън никакви морални принципи. Ние правим грешка като се опитваме да променяме света. В действителност по този начин се стремим към утвърждаване на собствения си „аз“ и се опитваме да подменим мъдростта на сътворението с ограниченото си познание.

И тъкмо защото на света няма наука и изобретенията на научното познание не може да бъде намерена нито една теория, която да може да даде, и никога няма да може да даде отговор на фундаменталните въпроси: „Кои сме?“, „От къде идваме?“, „Защо сме тук?“ и „Кой ни е създал?“, традиционализмът опитва и все по-настоятелно отстоява своята позиция пред света за сметка на модернизма. Макар и с просто око да не се забелязва, трябва да си дадем сметка, че сме на кръстопътя на борбата между два различни свята.

„Необходимостта да съществуваме ни задължава всички, религиозни и нерелигиозни, да си представяме по някакъв начин нещата от заобикалящата ни среда, която непрестанно оценяваме и с която трябва да се съобразяваме в нашето поведение.“ (Дюркем, 1998: 37)

Религията е възникнала преди много голям период от време, както и религиозните нагласи, които произлизат от нея. Тези нагласи са структурирани в два вида - едните съществуват от самото ни раждане, състоят се в нашите традиции, формирани от семейното възпитание, други пък са формирани на база индивидуалният характер на индивида. Първият вид нагласи са традиционните религиозни нагласи, базирани на вярвания или митове, а другите са за възприемчивостта и светогледа ни към външния и вътрешен свят, което пък напоследък е общовалидно за все по-модернизирания свят, в който живеем. Нашето съвременно българско общество е много цветно и интересно, каквато е и самата ни българска история. Това важи и за целия глобален свят в който живеем и творим. Всичко около нас и в нас си има своята първопричина. Никой не може да бъде крайно убеден как Света въобще е възникнал. Учените са доказали до една степен дадени теории, но нито една от тях не е смятана за първоизточник на всичко това.

„Та по какъв начин религията образува система? Автори, които впрочем са от твърде различни направления, като Емил Дюркем, Марсел Мос, Жорж Дюмезил, Мирча Елиаде, Клод Леви-Строс, единодушно подчертават идеята, че религията съответствува на някакви дълбочинни структури. Във фундаменталния си труд „Елементарните форми на религиозния

живот“ (Formes e'leme'ntaries de la vie religieuse) (1912) Дюркем изказва мисълта, че религиозната система е хетерономна, смисъл че тя кодифицира друга система: системата на обществените отношения вътре в една група.“ (Елиаде, Кулиано, 1999, Речник на религиите, 16)=

Религиозната нагласа е наистина много разнообразна и то не важи единствено за модернизма, в който живеем сега, а всички знаем много нови религиозни движения, които са започнали своя път от двадесети век. Новата епоха (Ню ейдж) е все по-популярна и все по-разрастваща се коренна промяна в глобалния свят, и в настоящето в което сме свикнали да живеем. Традиционализмът е духовната сфера на по-предишните поколения, които първоначално са противопоставени на концепцията за модернизацията на свят, но и не биха се отказали от идеята да живеят в него и се ползват от благата му.

Макар и да не го забелязваме, често на въпроса дали младите са религиозни, отговорът им граничи с това, че те не вярват в Бог, независимо че са кръстени в християнската вяра. В непринудени разговори с тях, ясно проличава, че те заявяват напълно открито мнението си, без да се срамуват от него и продължават да твърдят, че съществува някаква невидима сила, но тя изобщо не граничи с Бог. За пояснение, разговорите ми са проведени с младежи на възраст от 18 до 22 години, което пък ни навежда на мисълта, че нивото на възрастта може да бъде повдигнато в по-голяма степен откъм горна граница. В този ред на мисли, хората на новото време са бъдещите създатели на един нов свят, на нова ера и следователно на нови правила, нагласи, идеи, ценности, постановления и закони. Традиционните религиозни нагласи към които спадат монотеистичните религии се отличават от новите религиозни движения, които възникват през миналия век, но се разрастват и в новото време. В новия век, в атмосферата на глобалния свят, в който живеем, ние градим системата от вярвания, идеи и др.

"Етническата толерантност предполага възможности и култивирани способности за разбиране на гледната точка на другия, т.е. за усвояване на другата перспектива, което дава възможност за контролиране на моята перспектива, а това е условие за адекватно действие. Признаването на ценностите на другия не означава отказ от ценностите, които споделям. Светът на изкуството дава добър пример за уважение към разнообразни художествени ценности, стилове, художествени визии на света и за необходимото съседство на уникални художествени светове и художествени факти" (Фотев, 1994: 192).

Разбира се, не трябва да се пропуска компонент като етноса, когато става дума за

ръзката промяна от традиционализъм към модернизъм към днешна дата с тези тъй бързи темпове на съвремието. Понятието „етнос“ предразполага читателя за взаимоотношенията между общността, нейните норми и ценности, между общността и езика и самосъзнанието на народа или пък между общността, нейният произход и връзката между поколенията.

Религията на базата на различните малцинства и етноси също бива определяща във връзката между двата континуума от време между различните времеви полюса. Религията е функция, която е в основата на социалния живот. Религиозните нагласи като такива трайно успяват да улавят различните настроения на поколенията, които имат възможността да се докоснат до начина им на живот, на себеосъзнаване и на израстване в духа на материята и идеологията им.

„Знайте, за да сте силни,
мислете, за да действате.“
Огюст Конт

Библиография:

- Дюркем, Е. 1998. Елементарни форми на религиозния живот. София: „София-С. А.“
- Елиаде, М. Кулиано, Й. 1999 Речник на религиите. София: Библиотека Тезаурус
- Фотев, Г. 1994. Другият етнос. София: АИ „Проф. Марин Дринов“

Sustainable Development Objectives, Objective (5) Achieving Gender Equality.

Women and girls empowerment in Kosovo

Цели за устойчиво развитие, цел (5) Постигане на равенство между половете. Овластяване на жените и момичетата в Косово

Adile Shaqiri, PhD student

Адиле Шакири, докторант

South–West University „Neofit Rilski” Blagoevgrad
Югозападен университет „Неофит Рилски“ Благоевград
E-mail: adileshaqiri@hotmail.com

Abstract. *The General Assembly of the United Nations on September 25, 2015, with the participation of one hundred ninety-three (193) UN member states, approved the 2030 Agenda for Sustainable Development. The 2030 Agenda is a 15-year global framework focused on seventeen (17) Sustainable Development Goals (SDGs), 169 aims and over 230 indicators. Seventeen (17) Sustainable Development Goals are ambitious goals to eradicate hunger and poverty, to fight inequality, to raise the quality of nutrition, to ensure healthy living and well-being for people of all ages, to provide quality and inclusive lifelong education from 2015 to 2030. The key feature is that the goals of sustainable development are natural global goals and universally applicable, taking into account the realities, capacities and levels of national development of countries and specific challenges. The 2030 Agenda with its 17 goals integrates, in a balanced way, the three dimensions of sustainable development which are economic, social and environmental. For the purpose of this paper the focus has been put on the development of Objective five (5) which this paper has analyzed and reflected the indicators on the efforts that are being made to achieve gender equality in Kosovo.*
Keywords: *agenda, objectives, gender equality, women, girls.*

Резюме. *Общото събрание на ООН на 25 септември 2015 г. с участието на сто деветдесет и три (193) държави-членки на ООН одобри Програмата за устойчиво развитие до 2030 г. Програмата за 2030 г. е 15-годишна глобална рамка, фокусирана върху седемнадесет (17) Цели за устойчиво развитие (ЦУР), 169 цели и над 230 показателя. Седемнадесет (17) Цели за устойчиво развитие са амбициозни цели за изкореняване на глада и бедността, за борба с неравенството, за повишаване на качеството на храненето, за осигуряване на здравословен живот и благополучие на хората от всички възрасти, за осигуряване на качествено и приобщаващо образование през целия живот от 2015 г. до 2030 г. Основната характеристика е, че целите на устойчивото развитие са естествени глобални цели и универсално приложими, като се вземат предвид реалностите, капацитетът и нивата на национално развитие на страните и специфичните предизвикателства. Програмата за 2030 г. със своите 17 цели интегрира по балансиран начин трите измерения на устойчивото развитие, които са икономическо, социално и екологично. За целите на настоящата статия акцентът е поставен върху разработването на Цел пет (5), която настоящият документ анализира и отразява показателите за усилията, които се полагат за постигане на равенство между половете в Косово.*
Ключови думи: *дневен ред, цели, равенство между половете, жени, момичета.*

Introduction

The United Nations 2030 Agenda for Sustainable Development reaffirmed its commitment to gender equality and integration of gender perspective by adopting a number of objectives, including Objective no. 5 on "achieving gender equality and empowerment of all women and girls", which states that: "Achieving gender equality and empowerment of women and girls will make a decisive contribution to the advancement of all objectives and goals set out in Objective 5, women and girls should enjoy equal access to quality education, economic resources, political participation, and equal opportunities with men and boys in employment, leadership, and decision-making at all levels. All forms of discrimination and violence against women and girls will be eliminated through the involvement of men and boys (Agenda 2030, UN). Systematic integration of a gender perspective in the implementation of the 2030 Agenda is essential." Kosovo has pursued and continues to pursue this agenda in all 17 of its objectives, but for the purpose of this paper the Fifth Objective (5) *Achieving gender equality and empowerment of all women and girls* has been reviewed.

The goal of achieving gender equality in Kosovo has resulted in concrete commitments in the inclusion of gender equality objectives at the central and local level, by government institutions, civil society, international organizations, activists and experts. But, despite the efforts of these actors to address gender equality in every area of daily life, this is still not a satisfactory reality in practice. Women and men in Kosovo do not enjoy equal rights, so social, political, economic and cultural inequalities still continue. These inequalities are the result of social shaping based on the many gender stereotypes present in the family, in political and public life. At the same time, these are areas in which it is possible to act, adopt new approaches, and, in general, initiate a greater change.

Integration of gender perspective

Integration of gender perspective makes the gender dimension visible in all policy sectors. Gender equality is no longer considered a "special issue", but has become part of the problem for all policies and programs. Moreover, the integration of gender perspective approach does not see women as isolated, but considers women and men as actors in the development process, and as its beneficiaries. It is important to note that the integration of gender perspective differs from the "Women in Development" approach because it takes as a starting point a thorough and rigorous analysis of the development situation, as opposed to a priori assumptions about women's roles and

problems. Experience has shown that gender issues differ based on country, region and concrete situation. At the same time, experience has also shown that rigorous and gender-sensitive analysis accurately reveals specific gender needs and priorities, as well as gender inequalities in terms of opportunities and outcomes. Integration of gender perspective aims to address these problems. Taking into consideration what was said above, it is clear that the "integration of gender perspective" approach does not necessarily replace the need for specific gender equality policies, programs or projects. The level of intervention from the basic "gender sensitivity" to the complete gender targeting programs depends on the specific needs and priorities identified by evaluation of the situation and the aspect of gender sensitivity.

The state of equality between women and men has become a major objective, as well as an integral part of the international development agenda. The principle of gender equality embodies the idea that human rights cannot be achieved without guaranteeing that women and men enjoy full and equal rights, responsibilities and opportunities. The paper is designed taking into account the main international and national instruments, legal framework and policies for ensuring gender equality and women's empowerment, where the main ones are presented below.

Universal Declaration of Human Rights, Convention on the Political Rights of Women; International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights; Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW); United Nations Convention on the Rights of the Child; Beijing Declaration and Platform for Action 1995; Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence-Istanbul Convention 2011; United Nations Security Council Resolution 1325 and 1820 on Women, Peace and Security; European Convention on Human Rights; United Nations 2030 Sustainable Development Goals Agenda; UN Declaration on the Elimination of Violence against Women.

In Kosovo we also have the Legal Framework and local policies for Gender Equality and Women's Empowerment, such as:

In Kosovo we also have the Legal Framework and local policies for Gender Equality and Women's Empowerment such as:

Constitution of the Republic of Kosovo, Articles 7, 21 and 22; Law on Gender Equality no. 05 / L-020; Law on Protection from Domestic Violence no. 03 / L-182; Law on Inheritance No. 2004/26; Family Law No. 2004/32; Law on Protection from Discrimination.05 / L-021; Law on Property and

Property Rights No.03 / L-154; Labor Law no. 03 / L-212; and other laws.

Pursuant to the Law on Gender Equality (Article 11) The Government of the Republic of Kosovo, Agency for Gender Equality has drafted and approved the Kosovo Program for Gender Equality 2008-2013, Action Plan for implementation of Resolution 1325, “Women, Peace and Security”. Also, last year, the Kosovo Program for Gender Equality 2020-2024 was drafted, approved and is in operation.

The Kosovo Program for Gender Equality (KPGE 2020-2024) is an umbrella document of institutional action planning for public and private sector, which should serve as a reference platform for taking action followed by the allocation of sufficient budget funds for the integration of gender perspective in policy making, as a complex, necessary process aimed at improving the lives of girls and women, boys and men in Kosovo.

The Kosovo Program for Gender Equality KPGE has three pillars:

- a) **Economic empowerment and social welfare,**
- b) **Human development, roles and gender relations,**
- c) **Women's rights, access to justice and security,**

The program includes gender-related sustainable development goals and the 40 gender indicators of the SDGs are integrated into the objectives and activities of the proposed program. The program identifies a national vision, goals and objectives, and relevant action plan, including responsibilities, resources and timelines for activities relevant to advancing the principles of gender equality, fulfilling women's rights and achieving a peaceful, prosperous rich and harmonious society for women and men in Kosovo. The objectives set out in this document are a guide towards the implementation of the Republic of Kosovo Legal Framework that guarantees gender equality, in the spirit of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women - CEDAW directly applicable in Kosovo and key international instruments for gender equality and women's empowerment.

Government actions aim to implement gender mainstreaming in public policy frameworks to address the 'feminization of poverty' which as a very complex concept in the Kosovo context, where both poverty and gender prejudices are diverse and deeply rooted and hold women and girls far from development.

Feminized poverty - is the increase in poverty levels among women and men. Rising gender inequalities are a determinant of poverty, which characterizes a feminism of the causes of poverty, as women and girls continue not to participate in the labor market, do not inherit, do not benefit as

much as men from financial resources, and other services for the benefit of social welfare, access to justice, services and equal participation in decision-making in political, public, private, social and cultural life.

Gender Indicators in Kosovo:

- **Promoting women and girls for the right to a quality education**
- **Empowering women in decision making**
- **Economic empowerment of women and social welfare**
- **Integration of gender perspective in public policy**

Gender equality is a fundamental right and important factor for economic growth, development and stability. Gender equality is a fundamental principle in the Constitution of the Republic of Kosovo. Commitment to gender equality emphasizes the need to develop and implement policies, through strategies and programs, the legal framework, and the provision of goods and services to achieve the goal set out for gender equality.

Education

A number of socio-cultural, political and economic relations continue to structure the unequal approach to education opportunities for girls and women, career advancement in the education sector, and the development of curricula and educational programs that will identify gender prejudices and create an environment that supports the empowerment in education, but also the socio-political and economic empowerment of girls and women.

In Kosovo, there is a gender division in terms of field of study, in which women and men choose professions that are traditionally perceived as more appropriate for their gender (UNDP, 2017). The same data are confirmed by the data of the Ministry of Education, Science and Technology for the school year 2015/2016, where 56 percent of students in high schools and only 39 percent in vocational schools were girls. Significant gender segregation is also observed in higher education (UNDP, 2017) where women are over-represented in the fields of education, philology, philosophy and medicine, while men dominate in physical education and sports, agriculture, mechanical engineering, computer engineering, construction and architecture. Contributing factors in this division, is estimated to be the lack of counseling and career guidance in the education system. Despite the legal norms for gender representation in pre-university education, the factual findings show that 99.6% of educators in preschool institutions are women. (Kosovo Agency of Statistics,

2016). With a slightly higher percentage compared to men in lower primary education 52.8% are also women. (KAS, 2017) The participation of female teachers falls to only 39.3% in secondary education and 34.3% in university. These data lead us to conclude that the lack of law enforcement reinforces but is also reinforced by stereotypical social expectations and cultural values for women and men for their social and educational roles. As an example in the field of policy-making and decision-making, the Ministry of Education, Science and Technology until 2018 did not have any woman appointed a minister.

Women in decision making

Representation of women in leadership positions at the central level remains lower compared to the representation of men. The guaranteed representation of 30 percent of women through electoral rules is further minimally applied to the appointment of women to decision-making positions. The lack of political will in the appointment of women to decision-making positions as leading ministers or deputy ministers has been consistently reflected in government appointments. In 2011, the Kosovo Assembly appointed the first woman a president, making Kosovo one of the first countries in the region to entrust the presidency to a woman. During this time, the number of women involved in advisory positions was equal to the number of men. However, currently the Presidency of Kosovo does not have women appointed to senior decision-making positions or as advisers to the President. This shows that women in political leadership positions trust other women to take decision-making positions. However, the situation changes when men take those positions, as they prefer to appoint men to positions that make important decisions.

With the establishment of the Government of Kosovo after the general elections of 2014, the Government of that time in the government cabinet out of 20 ministers had appointed only four (4) women. While six (6) were appointed deputy ministers. This representation was also contrary to the requirements of the Law on Gender Equality for 50 percent participation for each gender in political and public life (LGE, Article 3, paragraph 1.15). In the previous Government formed in September 2017, despite the increase in the number of government departments where the number of ministries had gone to 24, only one woman was appointed a Minister who led the Ministry of European Integration. In the 52-day government during 2020 there was one Deputy Prime Minister and three women ministers. But when we look at the ministries individually, the data prove that few ministries have reached a satisfactory level of gender equality representation.

The Agency for Gender Equality also reported in 2011 that among the reasons for the lower

percentage of women in decision-making positions are the lack of providing opportunities, and the lack of support from leadership structures as a determining factor in almost 70% of interviewed cases that the research included as barriers to representation ranging from educational preparations, family obligations to other circumstances.

Under-representation of women in leadership positions

Representation of women in leadership positions and decision-making roles continues to be a widespread global challenge. This problem is not limited to developing countries. In fact, it is a widespread international phenomenon (Rey, 2005). Women occupy only 18% of seats in parliaments and only 16% of ministerial positions in the world. Thus, the percentage of women acting as heads of state and government officials is very low, only 5% in 2011. Globally, women are inadequately represented in decision-making positions and other positions of power, responsibility and leadership, regardless of increase levels of formal employment of women in recent decades. In terms of labor market participation, education and degrees earned, women are not behind men. Given this, what is the reason for the under-representation of women in leadership positions and what is it that prevents many women from achieving leadership roles? As evidenced by a number of studies, there are no major biological gender differences in cognitive performance or personality traits. In addition, in an analysis of leadership styles conducted in 2003, Alice Eagly, Mary Johannesen-Schmidt, and Marloes van Engen concluded that there are no major differences between the way women and men lead. On the other hand, they found that there are more similarities than differences in the way women and men lead, and that the leadership styles of some women may be more effective than those of men. Thus, the under-representation of women in leadership and decision-making roles is not attributed to the “natural” and “biological” differences between the sexes. Although the skills of men and women do not differ much, stereotypical perceptions of the leadership skills of men and women suggest something else. Numerous theoretical and empirical studies suggest that women’s leadership skills are perceived to be lower than those of men.

Glass ceiling

The term "glass ceiling" was first used in 1986 to describe an obstacle in the organizational hierarchy, below the management level, that prevents or restricts women from rising to the top management ranks.

Explanations of the “glass ceiling” (Lockwood, 2004) refer to the phenomenon of barriers faced by women seeking senior positions in government, corporations or non-profit organizations based on the fact that men and women, as already said above, agree e that women's abilities are not

the reason that men and women do not hold equal high-ranking positions, but that it depends more on social, cultural and economic factors that are not related to women's abilities. Lack of attributes, education and skills of women are not the reason why women do not reach high positions with those of men, during their careers. Instead, pressure from the family, a lack of state facilitation to encourage women, and Kosovar traditions hinder women from reaching leadership positions. Also, the business sector in Kosovo is dominated by men, which prevents women from reaching high positions at the same level during their careers.

Due to the persistent presence of traditional gender roles, which usually require more housework from women and place a higher burden on women, family obligations are considered the biggest obstacle for women in achieving high positions in governmental institutions. Thus, women with jobs have dual responsibilities, both outside and inside the home. In general, this double burden of women in employment poses a significant obstacle to their achievement in senior positions in governmental institutions and politics.

Economic empowerment of women and social welfare

CEDAW urges States parties to take all appropriate measures to eliminate discrimination against women in employment so that women and men enjoy equal rights.

Women are at a disadvantage, compared to men, in accessing the labor market. During the period 2012-2018, data from the Kosovo Agency of Statistics (KAS, 2019) show that the labor force participation rate of women is significantly lower than that of men. During this period, the activity rate for women ranges from 18-21 percent, compared to 55-65 percent for men. On average, only two in 10 women have been active in the labor market, which means that eight (8) out of ten (10) women have been neither employed nor looking for work. High female unemployment can contribute to the feminization of poverty. According to the Kosovo Gender Equality Program 2020-2024, family responsibilities are the main reason for inactivity, compared to 3.8 percent of men. The employment desperation rate is also more pronounced among women: in 2015, about 17% of women did not look for work because they did not believe they could find work, compared to 11% of men (KAS, 2016).

There is a gender division of occupations: women are mainly employed in the education, trade and health care sectors (they make up to 48.4 percent of employed women). The main sectors of male employment are manufacturing, construction and trade (accounting for 45.8 percent of male employees). The data also show that the public sector is preferred by women, as a sector that provides

sustainable employment. Mainly, due to family commitments, part-time employment is more pronounced among women: in 2018, 5.4 percent of women worked part-time compared to 4.2 percent of men (KAS, 2018). Reasons for partial employment among women are personal and family (28.5 percent) while this is the reason for only 0.8 percent of men. Engagement in the informal market is another feature of Kosovo's labor market. According to VET, in 2017, 21.5% of employees worked without contracts. Of these, a Kosovo-wide survey showed that in the private sector, about 30% of women work without contracts.

Large gender differences are still present in the labor market in Kosovo, despite the recent economic development of the country. Occupations traditionally practiced by men In terms of “traditionally male” occupations practiced far more by men than by women (i.e. members of the armed forces, taxi drivers, electricians or plumbers, pilots, construction workers, security guards, etc.), participants mainly associate these professions with men. An occupation traditionally practiced by women, the same is true of the “traditionally feminine” occupations that have historically been practiced by women (i.e. nurses, primary school teachers, hairdressers and cleaners).

Traditionally neutral professions that are perceived more equally in Kosovo society in terms of professions traditionally perceived as neutral include professions that are equally associated with men and women and include pharmacists, high school teachers, economists and journalists. All leadership, managerial and decision-making positions are associated more with men than with women, including marketing directors, business advisers, judges, politicians, members of parliaments, mayors, surgeons, doctors, IT staff, university professors, directors of banks and larger organizations.

The problem and the main factors

According to the World Bank report (2011), women's empowerment is most often related to income generation and management, both of which are closely related to the level of education. The literature emphasizes that there are a number of factors that affect the empowerment of women and these factors in different cultural contexts and different economic development can affect differently and to varying degrees. Based on the analysis of the current situation, the main problem in the field of economic empowerment and social welfare is the presence of inequalities and structural socio-economic exclusion. This problem is caused by a number of factors, discussed below. Lack of gender integration in the strategy and development policies contributes to the limited degree of women's access to public funding. From the analysis of strategic documents, it was found that most strategic

documents have not integrated a gender perspective. Despite progress, the legal obligation for Gender Responsive Budgeting, set out in the Law on Gender Equality, as amended in 2015, is not being implemented. Article 5, point 1.5 obliges the inclusion of gender budgeting in all areas, as a necessary instrument to ensure that the principle of gender equality is respected in collection, distribution and allocation of resources.

Conclusion

Based on the literature researched and consulted for the purpose of this paper, it was found that gender stereotypes are still present in Kosovo society. Therefore, various campaigns should be undertaken to combat gender stereotypes.

Promoting gender equality, through quality education and health, inclusion, and use of human capacity as contributors to sustainable human development and the elimination of gender inequalities and stereotypes would contribute to the advancement of human development through inclusive social, political and economic development of girls and women in education, health care and education, and the transformation of oppressive gender structures with the aim of advancing equality and social democracy.

Creating equal opportunities to contribute to and benefit from inclusive economic development and improving social welfare would ensure and advance the economic empowerment and improvement of women's social welfare by improving the equitable distribution of public funds and women's participation in resource management.

Relevant public institutions still do not ensure that the 50% gender quota is implemented in accordance with the law. As found in various surveys reviewed, there are many public institutions that have not achieved 50% of gender representation in their staff. In addition, the Law on General Elections in Kosovo which currently reserves 30% of seats for women in local and central parliaments is still not in line with the Law on Gender Equality to increase the quota to 50%.

Despite the recent economic development of the country, the participation of women and men in the labor market continues to be present with large gender differences in Kosovo.

In Kosovo there can be a better and more positive outcome in the lives of women and men, boys and girls by addressing gender inequalities and promoting the genuine inclusion of all.

Bibliography

A.Eagly, M.C.Johannesen-Schmidt, M Van Engen „*Transformational , transactional, and alissez-faire leadership styles: a meta-analysis comparing women and men* 2003

Axhencia e Statistikave të Kosovës, Raporti 2018

Axhencia e Statistikave të Kosovës, Platforma e ASK-së. RrGK, *Analiza Gjinore e Kosovës*, Prishtinë 2017

Cheryl De la Rey, “*Gjinia, gratë dhe udhëheqësia*,” *Agenda* 65,(2005), 4-11

Axhencia e Statistikave të Kosovës „*Gratë dhe burrat në Kosovë*”, 2016

Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë „*Statistikat e arsimit në Kosovë 2015/ 2016 , 2016*

Nancy Lockwood, "*The Glass Ceiling: Domestic and International Perspectives*," *Society for Human Resource Management Research Quarterly* ,2004

Programi i Kosovës për Barazi Gjinore 2020-2024 dhe Plani i Veprimit, Prishtinë, 2020

Pupovci, D, „*Të arriturat dhe sfidat e arsimit të lartë në Kosovë* (kontribut për vlerësimin e Planit Strategjik të Arsimit në Kosovë 2011-2016) Prishtinë, 2015

Raport Vjetor Statistikor me Tregues Arsimor 2015/16. ASK: 2017.

Raport Vjetor Statistikor me Tregues Arsimor 2015/16. ASK, 2017, http://askdata.rksgov.net/PXWeb/pxweb/sq/askdata/askdata_Labourmarket_Annual_labour_market/ifs23

Rrjeti i Grave të Kosovës, *Analiza gjinore e Kosovës*, 2018 <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/20181003170921410.pdf>

Rrjeti i Grave të Kosovës „*Kush kujdeset*” Kërkesat, ofertat dhe opsionet për rritjen e mundësive të kujdesit të fëmijëve në Kosovë, 2016, në: <http://www.womensnetwork.org/documents/20161103153827479.pdf>.

Rrjeti i Grave të Kosovës „*Analiza gjinore e Kosovës*” 2018, at: <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/20181003170921410.pdf> 14

Transformimi i botës sonë „*Agjenda 2030 për Zhvillim të Qëndrueshëm, Rezoluta e Asamblesë së Përgjithshme të OKB-së*, 2015. paragrafi 20

Rrjeti i Grupeve të Grave të Kosovës , *Analiza Gjinore e Kosovës*”, 2018

Goal Setting Process: Your Navigation System to Reach your Destination

Процес на поставяне на цели: Вашата навигационна система за достигане до вашата дестинация

Maria Barbouta-Ph.D. Student
Мария Барбута

South-West University "Neofit Rilski".
Югозападен университет „Неофит Рилски“
E-mail: mbarbouta@gmail.com

***Abstract.** Goal setting lies at the core of Coaching and it helps people to turn their dreams into reality. Most times people concentrate all of their energy on what they DO NOT want. They are trapped thinking about what they want to avoid. If we really want to achieve our goals then we should concentrate and direct our energy to what we really WANT. This is a not a secret which only some people possess. It is part of the Coaching practice and it is available for everyone who wants to learn it.*

SMART Goals is the tool which was widely used in the business section in the past. However, nowadays it has become a valuable tool applied in many fields and by many experts, such as psychologists, educators, instructors, social workers. It is the navigation system for people to realize their goals.

Goal setting is a process with numerous benefits. It helps people to stay focused and undistracted, measure their progress, overcome procrastination, and feel inspired and motivated. In general, having goals is like having a map. You know where you are heading, and this gives people more energy and a reason to get up in the morning.

***Key-words:** Coaching, goals, action, plan, SMART*

***Резюме.** Поставянето на цели лежи в основата на коучинга и помага на хората да превърнат мечтите си в реалност. Повечето пъти хората концентрират цялата си енергия върху това, което НЕ искат. Те са в капан да мислят за това, което искат да избегнат. Ако наистина искаме да постигнем целите си, трябва да се концентрираме и да насочим енергията си към това, което наистина ИСКАМЕ. Това не е тайна, която притежават само някои хора. Той е част от коучинг практиката и е достъпен за всеки, който иска да го научи. SMART Goals е инструментът, който беше широко използван в бизнес секция в миналото. В наши дни обаче той се превърна в ценен инструмент, прилаган в много области и от много експерти, като психолози, педагози, инструктори, социални работници. Навигационната система е хората да реализират целите си.*

Поставянето на цели е процес с множество предимства. Помага на хората да останат съсредоточени и разсеяни, да измерват напредъка си, да преодоляват протакането и да се

чувстват вдъхновени и мотивирани. Като цяло да имаш цели е като да имаш карта. Знаете накъде се насочвате и това дава на хората повече енергия и причина да стават сутрин.

Ключови думи: Коучинг, цели, действие, план, SMART

Coaching is a dynamic form of interaction which reinforces learning, change, and goal setting. The concept of goal is central in Coaching. It is the destination where the Coach and the Coachee want to reach. In Coaching everything acquires meaning through the concept of goal. Goal Setting is the most fundamental way for people to ensure that the results they desire will be achieved. It is a very significant activity as it is the core motivation behind people's activity. This goal setting process includes building of the goal, designing of the action plan, implementation and finally installation of the new reality. It is a trip full of discoveries, desires, ideas and experiences; it is a deeper procedure of change.

As everyone is talking about goals nowadays, it is necessary to define what the word "goal" actually means. A goal is "the end toward which effort is directed: Aim-End" (<https://www.merriam-webster.com/>). There are three types of goals- process, performance, and outcome goals. Process goals are specific actions or 'processes' of performing, for example, aiming to study for 2 hours after dinner every day. Process goals are 100% controllable by the individual. Performance goals are based on personal standard, for example, aiming to achieve a 3.5 GPA. Personal goals are mostly controllable. Outcome goals are based on winning. For a college student, this could look like landing a job in your field or landing job at a particular place of employment you wanted. Outcome goals are more difficult to control because of other outside influences (<https://inside.ewu.edu/calelearning/psychological-skills/goal-setting/>)

What do goals provide people? They are the glue that holds teams and their efforts together against the incessant distractions that bombard us at every turn. They provide:

- A clear process for defining expected results
- The criteria against which actual accomplishments can be measured
- Targets to motivated performance improvements
- A common sense of purpose which enhances teamwork. (J. O'Neill, A. Conzemius, 2006)

A lot of people have some vague idea about what they want to achieve and where they want

to be in 6 months, 1 year and 5 years later. Therefore, they are often unable to reach their goal since they do not really understand their destination. In order for a goal to be successful it needs to be as specific as possible or as the experts have called it, the goal should be SMART. SMART is an acronym. SMART Goals is a tool which was widely used in the business section in the past. However, SMART Goals nowadays has become a valuable tool applied in many fields and by many experts, such as psychologists, educators, instructors, social workers. It is the navigation system for people to realize their goals. SMART is an acronym which can have several slightly different variations, which all converge to the same points:

S - specific

M - measurable

A - attainable, achievable, action

R - relevant, realistic

T – timely, time-based, time-bound, trackable

Source: <http://theimprovementgroup.com/blog/2020-01/new-year-new-smart-goals>

It is often said that “the devil is in the details”. Every goal should be stated affirmatively and positively. Most times people express what they want to avoid, what they do not want, because of their fear. However, a coaching goal needs to be specific in order to guide the Coachees to start thinking of what they really want to achieve and avoid confusion. A specific goal should address questions such as:

- What do you want?
- What exactly do you mean?
- Where are you now?
- Who is involved?

- Where will it happen?
- Why am I setting this goal?
- When will it happen?
- Which are the obstacles to be met?

Measurable refers to the fact that a goal should have a scoreboard attached to it. If my goal is to lose weight then it is not a measurable goal. However, if my goal is to lose 10 kilos then it is. A metric requirement in the goal and specific numbers attached to it are necessary. It is important for people to have measurable goals, so that they can track their progress, stay motivated and meet deadlines. A measurable goal describes the proof procedure. A measurable goal should address questions such as:

- How much?
- How many?
- How do I know if I have reached my goal
- What is an indicator of the process?
- How am I going to understand that I have achieved my goal?

The goal should be achievable, neither too difficult nor too simple. It should be difficult enough in order to activate the internal sources of the Coachee and at the same time it should be simple enough so that it does not discourage them. An achievable goal should address questions such as:

- Do I have the resources and capabilities to achieve the goal? If not, what more should I acquire?
- How can I build them?
- How will I do it?
- Have others done it successfully before?

When setting relevant goals the Coachees should consider whether or not they are relevant. Each of these goals should align with their values and they should contribute toward their long-term goals. In other words, as many Coaches call it, the goal should be “ecological”. The “ecology” is an

element many people neglect when they set new goals and they end up even more disappointed than before achieving their goal. “I want to have more money” can be a goal. However, if it means working long hours and spending much time far away from your family may be a parameter that the Coachee cannot take into consideration in the beginning. Through the processing of the initial goal with the Coach’s help the Coachee can really consider if this is the goal they really want for their life. The “R” letter is often interpreted as Realistic. A relevant goal should address questions such as:

- What will I lose if I achieve my goal?
- What will I win if I fail my goal?
- What will happen if I achieve my goal?
- What will not happen if I fail my goal?
- What will not happen if I fail my goal?
- Does this seem worthwhile?
- What are my values?
- What would my life look like if I achieved my goal?
- Why is it my goal?
- What drives me?
- Is this the right time?
- Does this match our other efforts/needs?
- Have I prioritized this goal to their existing goals?
- Am I the right person to reach this goal?

If there is not a set date for review or a deadline for achievement, the goal may never be achieved, in other words it should be time-bound. For example, if your goal is to lose 10 kilos it is not a timely goal. However, the goal to lose 10 kilos in 1 year it is. After the 12 months, people should look at whether they have achieved the goal. It is also wise to review the goals in smaller segments – perhaps quarterly for an annual goal or weekly for a monthly goal – to check progress

and make adjustments if necessary. A time- bound coaching goal should address questions such as:

- Does my goal have a deadline?
- What is the due date of the goal?

Coaching models

A coaching model is a method designed to guide an individual through a process from where they are currently to where they want to be. The models are named after the first name of the various stages that the model includes. In the bibliography and especially on the Internet there are records of hundreds of coaching models. However, there is no scientific evidence which documents their effectiveness and application. The truth is that these models have been overestimated. It is because of the fact the new Coaches tend to rely heavily on them given their lack of proper clinical or therapeutic education which would allow them to be able to handle a conversation appropriately. Therefore, they are based on models which reduce the possibility for flexibility and personal involvement. (Amory, D., 2011). A coach's aim should be to build their own approach based on their appropriate education or experience. Most times Coaches place these models between them and their clients, investing all their energy and time on asking questions in a linear exchange. Consequently, there is loss of communication which is circular and loss of the authentic goal setting. (Ch. Petras, 2015)

The GROW model

Probably the most widely known and used model is the GROW coaching model originally identified by Sir John Whitmore. It has since become the world's most popular coaching model for problem solving, goal setting and performance improvement. This simple model helps Coaches take the Coachees from goal setting at the outset of the session through to exploring where they are now in relation to their goals, exploring options they have to moving forward and concluding with a commitment to action. With its four deceptively simple steps, GROW has proved successful all over the world. It forms the backbone of coaching in many organizations and universities globally, due to the outstanding results. It helps people to achieve success personally or as part of a team. (<https://www.performanceconsultants.com/grow-model>) GROW represents four stages in the coaching conversation:

- **Goal-** goals and aspirations

- **Reality-** current situation, internal and external obstacles
- **Options-** possibilities, strengths and resources
- **Will-** actions and accountability, commitment

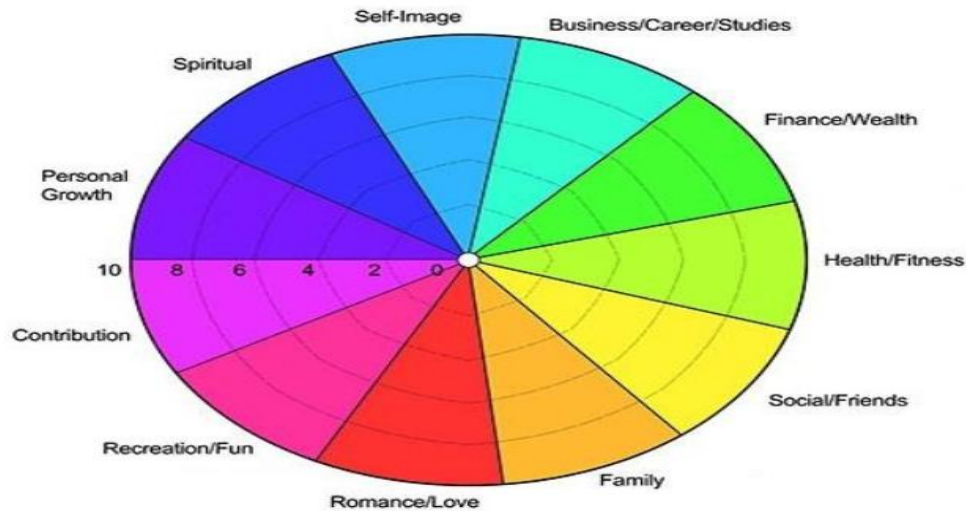

Source:<https://www.slidesalad.com/product/grow-coaching-model-google-slides-template-diagrams/>

At the Goal stage of any coaching conversation what the Coachee wants to achieve is investigated. The first phase is where the trust and rapport between the Coach and the Coachees is built. Through this process the Coachees acquire awareness of their beliefs, the values and the principles by which they live. As a result, they process their initial goal with new ideas and self – knowledge. SMART goals are analyzed here. The goal stage should address questions such as:

- What specifically do you want to achieve
- Which part of your life would you like to work on
- How will the other parts of your life be affected
- What will you win if you achieve your goal
- What will make you realize that you have achieved your goal
- What excites you in life
- What areas do you want to spend time learning more about
- What type of people do you want to hang out with

The Wheel of Life is a great exercise and tool. It is usually used in the first coaching sessions or GROW model and it helps Coachees to reflect and gain insight into the areas of their life and their balance.

Source: <https://www.startofhappiness.com/wheel-of-life-a-self-assessment-tool/>

The next step of the model after the goal has been clarified and set is where the Coachee is in relation to the goal. The Reality stage aim explores the current situation, attitude, skills, beliefs, attributes, knowledge and resources that can either forward them or distance them from their goal. The Coach investigates what the Coachees have already done in order to achieve their goals. It should be noted that the current situation, the Reality, is only examined in connection with the future and the desired goal and not the past. The Reality stage should address questions such as:

- On a scale of 1-10 where are you in relation to your goal?
- What has contributed to your success/failure so far?
- What strategies have you used that have not worked for you?
- What skills do you already have that can help you achieve this outcome?
- What skills would you need to develop to achieve this outcome?
- What progress have you made so far?
- What is working well right now?
- Does this goal conflict with any other goals or objectives you have?
- What would you have to give up, to accomplish this goal?
- How would you make time to work towards this goal?
- What is working well at the moment?

- What do you need?
- What are the obstacles you will meet?
- What excuses have you always used for not achieving your goals?
- What have you done so far to improve things?
- What parts of your life will be impacted by you achieving your goal?
- What is the biggest obstacle you are currently facing?
- What does self-sabotage look like for you?
- What is your inner critic saying to you?
- What fears are present?
- What are you passionate about?

The Options stage of the GROW coaching model is about helping the Coachee explore the options available to them in order to go from point A (the goal) to point B (the achievement). It is the ‘brainstorming’ stage. It is often too easy for the Coachees to take the first idea they can think of and then move on to ending the session. However, the role of a good coach is to really help the client to think outside the box, and opt for a solution they are committed to. The Options stage should address questions such as:

- How have you tracked this or a similar situation before?
- What possible options do you have?
- What is the first step you can take?
- What worked well in the past?
- What haven’t you tried that you believe that may have positive results?
- Give me five options that can help you move closer to your goals?
- If anything was possible, what would you do?
- What else?
- What are the advantages and disadvantages of each option?

- What factors or considerations will you use to weigh the options?
- What do you need to stop doing in order to achieve this goal?
- What obstacles stand in your way?
- What is your first step?
- If you had 50% more confidence, what would you be doing that would be different?
- If success was guaranteed, what would you do?
- If money was not an obstacle, what would you do?
- What action step is the best use of your time at this moment?
- If someone else came to you with your obstacle, what would you tell them?
- What strengths can you use to move forward?
- If you could do only one thing this week, what would it be?
- What would you do if you answered to no one?
- What is the most efficient use of your time in this moment?

The Will/Way Forward is the “action” part of the model. Once the Coachees have explored different options for moving forward they are in a better position to select the most appropriate and commit to specific actions. Now they are aware of their strengths and weaknesses and they have recorded a series of possible options and steps. Of course the timetable for these actions is designed, both for the short-term steps (next week) and the long-term goal of these sessions. In the course of the sessions improvements and changes may arise. The commitment of the Coachee is the crucial element for the realization of the goal and the Coach will assist the commitment of the Coachees to their action. The Will stage should address questions such as:

- Which options work best for you?
- What one small step are you going to take now?
- What actions will you take?
- When are you going to start?

- Who will help you?
- How will you know you have been successful?
- How will you ensure you do it?
- What could stop you moving forward? How will you overcome this?
- On a scale of 1-10, how committed and motivated are you to doing it?
- On a scale of 1 to 10, how motivated are you to achieving your goal?
- What will it take to get that motivation closer to a 10?
- Whatever your first step is, can you think of anything that might stop you from doing it?
- How committed are you to achieving this goal?
- How do you want to be held accountable for this goal?
- How will you celebrate when you've achieved your goal?
- What are you going to do in the next 24 hours?
- What will you do when you've achieved your goal?
- Who do you need to include in your journey to that goal?
- What else do you need to consider before starting?

The GROW Coaching Model does not need to be Linear. Although the GROW coaching has been described as a linear process the Coaches can revisit any of the stages during the process depending on the needs of the client. For example, after exploration of Reality they may find that the Coachees want to readjust their Goal or having checked their commitment to an action may find that more Options need to be explored first. Adaptations of the GROW model have evolved and new models such as TGROW and RE-GROW models have emerged.

Action plan: Effective Tips for reaching your Goals

1. Redefine accountability and commitment. People should bear in mind that very often they place their life or success in someone else's hand. Relying on someone or something to save

them only brings a sense of victimization that paralyzes their ability to think clearly. People should take full responsibility of their actions and be fully committed to their goals.

2. Write down your Goals.
3. Prioritize your goals. Having too many goals can be an indicator of confusion or that your goals are not your first priorities. People should focus on goals they really desire and are meaningful to them. In fact, they should set aside all their other smaller goals which demand their energy.
4. Visualize the End Result. The mind cannot distinguish between imagination and reality; therefore people will get what their imagination can capture.
5. The goal should be only controlled by the Coachee. “I want to quit smoking because my wife wants me to” cannot be a Coaching goal because in this case the internal motive is not strong
6. Take One Step at a Time. It is otherwise called people should have objective. Objectives are these sub-goals which gradually help you build your ultimate goal
7. *Delegate the less important tasks. Perfectionist people tend to undertake all the necessary work. Therefore, they end up burnt out and unsuccessful. Delegation is an art that should be applied successfully.*
8. *Build a success mindset. A ‘success’ mindset is a positive mindset. Therefore, people should work on their self- limiting beliefs or fears and replace them with new empowering ideas.*
9. *Share your goals with others. It can be your friends, an online blog, and a social media group. Seek feedback by those around you.*
10. *Reset your goals if it is necessary. Change and flexibility should be part of your action plan.*
11. *Reward yourself when you achieve both short-term and long-term goals. Therefore, you will know you have succeeded.*
12. *Track your progress. Keep a journal, use an app or anything else that can help you. Replace the habit you want to break.*
13. *Create powerful habits around your goals. When you do something over and over again, you are hardwiring a behavior in your brain and thus over time it becomes so natural to you that you do it almost automatically.*

14. *Plan beforehand for the obstacles and problems. They are almost sure to come. However, when they come, you will be ready. Setbacks and problems can be 'opportunities in disguise'.*
15. *Learn from your past or your past mistakes*
16. *Stop waiting for the perfect time.*
17. *Take Action NOW: No matter how much you read about goal-setting or action-planning what will make the real difference is Action. Only by acting can you achieve your goals. Theory is just the preparatory part but action is its realization. Make it happen!*

References

- Amory, D., 2011. Essential knowledge of personal coaches, Edgard Adriaens, Belgium.
- O'Neill, J., Conzemius, A., 2006. The Power of SMART Goals: Using Goals to Improve Student Learning, Solution Tree Press.
- Petras, Ch., 2015. The Art of Coaching, Introduction to the Theory & Practice of Coaching Psychology, Athens Coaching Institute.

References from the Internet

<https://inside.ewu.edu/calearning/psychological-skills/goal-setting/>

<http://theimprovetgroup.com/blog/2020-01/new-year-new-smart-goals>

<https://www.performanceconsultants.com/grow-model>

<https://www.slidesalad.com/product/grow-coaching-model-google-slides-template-diagrams/>

<https://www.startofhappiness.com/wheel-of-life-a-self-assessment-tool/>

<https://www.merriam-webster.com/>

Лица с двигателни увреждания- влиянието на „значимите други“ върху формирането на самооценка и процесите на възприемане и протичане на заболяването

Persons with motor disabilities - the impact of „significant“ others in the formation of self-esteem and the processes of awareness and development of the disease

Анита Бедникова- Христова, докторант
Anita Bednikova-Hristova, PhD student

Югозападен университет „Неофит Рилски“
South-West University "Neofit Rilski
E-mail: hristovaanita@gmail.com

Резюме: Все повече хора в световен мащаб страдат от хронични заболявания водещи до вид трайно двигателно увреждане. Появата на подобен род увреждане повишава риска от маргинализация, социално изключване или изолация, както на неговия носител, така и на неговото семейство от страна на социалната среда.

Статията представя част от проблемите, пред които човека с двигателно увреждане се изправя всекидневно. Затруднен достъп до специализирана лекарска комисия отпускаща биологично лекарство, недостъпна архитектурна среда, липса на животоспасяващи медикаменти, понякога невъзможно намиране и започване на работа, заложените стереотипи в българското общество относно хората с хронични заболявания са малка част от социалните фактори оказващи въздействие върху жизнения свят на човека с двигателно увреждане.

При голяма част от лицата с двигателни увреждания семейството е единствената среда, в която те преживяват своята първична социализация. Семейството и „значимите други“ са фактора спомагащ лицето да премине през етапите на приспособителен процес, настъпващи след появата на хронично заболяване или инцидент, водещи до физически увреждания. Текста представя данни и обобщен анализ от мое авторско непредставително социологическо изследване, разглеждащо влиянието на „значимите други“ върху формирането на самооценка, личностното развитие след появата на заболяването (в частност двигателното увреждане), преживяването на болестта и нейните последици.

Ключови думи: двигателно увреждане, „значими други“, ревматологично заболяване, самооценка, взаимодействие.

Abstract: An increasing number of people on a global scale are suffering from chronic diseases leading to permanent motor impairment.

The emergence of similar motor disabilities increases the risk of marginalization, social exclusion or isolation for the disease carriers as well as their families. The article presents part of the problems faced by individuals with motor impairment on a daily basis. Hard access to specialized healthcare commission dispensing the biological medicine, inaccessible architectural environment, the shortage of life saving medicaments, occassionally futile attempts to become employed, the ingrained stereotypes in Bulgarian society about individuals with chronic illnesses are only few of social

factors which influence the life of the person with motor impairment.

The family and significant others are factors contributing to the individual to go through the stages of the adapting process unfolding after the emergence of a chronic disease or an accident leading to physical damage.

The text presents data, analysis and summary of my own, unrepresentative sociological research concerning the impact of the significant others on the formation of self-esteem and personal development after the emergence of the motor impairment and its consequences.

Key words: *motor impairment, „significant others”, rheumatic disease, self-esteem, impact.*

Хроничните ревматоидни заболявания и последващите ги двигателни увреждания съществуват и се срещат във всяка точка на света независимо от социо-културните и исторически развития в отделните региони и общности още от зората на цивилизацията.

Според оценка на Световната здравна организация от 2010 г. над един милиард или около 15% от населението на света живеят с някаква форма на увреждане. По данни на Национален статистически институт (НСИ), от проведеното през 2011 година преброяване на населението в България, лицата със степен на увреждане на територията на България са общо 474 267. От тях 9 039 са деца, 465 228 са лица над 16 годишна възраст. По неофициални данни на Организацията на пациентите с ревматологични заболявания в България (ОПРЗБ) с хронични заболявания на опорно-двигателния апарат като Ревматоиден артрит, Остеопороза, Анкилозиращ спондилит- болест на Бехтерев, Сколиоза и др. са малко над 100 хиляди души. Преобладават лицата с Ревматоиден артрит 50 хил., около 20 хил. тези с Анкилозиращ спондилит.

Нарастващият брой на лица страдащи от хронични ревматоидни заболявания водещи до физически увреждания в нашето съвремие е социален проблем. В България все още се отделя твърде малко внимание на хората в неравностойно положение (инвалидност). През последните години тенденцията е да се говори за интеграция на инвалидите, за тяхното включване в обществото. Всеки човек е част от обществото, истинският проблем, на който трябва да бъде отделено внимание е как обществото приема човека с увреждане, с какви очи гледа на него и как социалната група влияе върху неговия жизнен свят.

Какво е двигателно увреждане

Двигателно увреждане е “нарушената фина или груба двигателна способност на части от тялото, свързана с нарушаване на ортопедичните или невромускулните функции. То може да бъде резултат от претърпян инцидент, вродено или следствие от хронични заболявания

като Ревматоиден артрит, Анкилозиращ спондилит- Бехтерев, Лупус, Мускулна дистрофия, Церебрална парализа, Остеопороза и др. Двигателното увреждане бива временно или постоянно, променливо, устойчиво или дегенеративно, засягащо части от тялото или цялото тяло”.(Инвадност: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Инвадност>)

Като едни от най- тежките физически увреждания се определят двигателните увреждания нарушаващи функцията на опорно- двигателния апарат. Лицата с подобен род увреждания често трябва да използват за придвижването си специални устройства като инваднни колички, патерици или протези.

Проблемите на всекидневно ниво или двигателното увреждане като пречка за пълноценен социален живот

Появата на трайно двигателно увреждане повишава риска от маргинализация, социално изключване или изолация, както на неговия носител, така и на семейството му от страна на социалната среда.

При голяма част хронично болни то се превръща в пречка за водене на пълноценен социален живот. Лицата, при които са налице този вид видими увреждания се изправят пред редица социални граници като:

- Невъзможност за намиране на работа- работодатели отказват да наемат служител с двигателно увреждане, въпреки че то не пречи или няма връзка с изпълнението на служебните задължения;
- Липса на достъпна архитектурна среда- в България съществува затруднен или ограничен достъб до сгради като учебни заведения (голяма част учащите с двигателни увреждания се сблъскват с липса на специализиран достъп до учебната среда), офиси, институции, театри, кина, библиотеки, обществен транспорт, жилищни сгради и др. По-голямата част от пътищата, жилищните сгради и обществени съоръжения, включително обществен транспорт не разполагат със специални устройства за нуждаещите се.
- В българското общество съществуват заложенн стереотипи относно състоянието и възможностите на човека с двигателно увреждане- в свое исследование върху проблемите на социалното включване на хората с ограничавани възможности, проф. Божидар Ивков идентифицира редица стереотипи, обобщавайки ги така: хората с увреждания са по-скоро безполезни за обществото; хората с увреждания представляват тежест; хората с

увреждания по-скоро пречат на останалите; имат тежък и труден характер, не са комуникативни; те са нещастни, отчуждени и затворени в себе си (Ивков, 2015: 36-37).

- Липсва специализирана литература на достъпен език- в страната ни липсва достатъчно информация за вида и формата на хроничните заболявания, процесите, през които преминава заболяването, последствията. Липсва специализирана достъпна информация, която да бъде в помощ на заинтересованите, а именно- пациент, родители, братя и сестри, учители, съученици, колеги, партньор и т.н. Информацията давана от лекаря често пъти е оскъдна и недостъпна, недостигаща до околните- значимите дуги.

- липса на животоспасяващи медикаменти в аптечната мрежа.

Проблемите в света на хората с хронични ревматоидни заболявания не свършват дотук. Разговаряйки с лица с този вид заболяване и двигателни увреждания, както и следейки коментарите и оплакванията им във Фейсбук групата на Организацията на пациентите с ревматологични заболявания в България (ОПРЗБ), стигам до извода, че проблеми като: затруднен достъп до комисия, даваща одобрение за отпускане на Биологична терапия поради малкият им брой за цялата страна- едва 3 на брой, работещи само 1 ден в седмицата; продължително чакане на вече отпуснато Биологично лекарство (поради административни пречки всекидневно десетки болни остават без необходимата терапия); отказ от специалисти за хоспитализация, когато човекът със заболяване се нуждае или вече наложено от новата система задължително хоспитализиране преди отпускане на биологична терапия и невъзможността за изпълнението му; отказите на Национална здравна каса да поема част от стойността както на скъпоструващите Биологични медикаменти, така и на голяма част от останалите медикаменти; липсата на достатъчно лекари специалисти извън София; малкият брой дни предназначени за рехабилитация в една календарна година и др. са част от всекидневието на човека с хронично заболяване водещо до двигателно увреждане.

Голяма част от обществото не се интересува от нуждите и желанията на хората с ревматоидни заболявания. Медиите и институциите обръщат твърде малко внимание на кампании, свързани с подобряване живота на тези хора. Като пример мога да дам няколкото кампании, проведени през 2015 година от Организацията на пациентите с ревматологични заболявания в България, чиято основна цел е да осигури информация за ефективно лечение и превенция на ревматоидните заболявания. Тя също така се бори за улесняване достъпа до ефективно лечение, медикаменти, и рехабилитация. В началото на месец ноември 2016 година беше стартирана кампанията „Не сме от дърво“ като вик за помощ към цялото общество, целяща да

напомни на управляващите за несъгласието на гражданите с ревматоидни заболявания с новите критерии за лечението им, приети от Национална здравноосигурителна каса (НЗОК) през месец август същата година.

„Столът на болката“, инсталация визуализираща тяхната ежедневна болка, обиколи институциите в София през месец октомври 2015 г. На 23 ноември 2015 година на сайта на Национална здравноосигурителна каса (НЗОК) бе публикуван стенографски протокол от заседание на Надзорен съвет на Национална здравноосигурителна каса ,проведено на 17 ноември 2015 г., където от изразените позиции на участниците в заседанието на Надзорния съвет, става ясно, че лечението на хората с ревматоидни заболявания е процес, в който значение имат единствено парите, разходите и икономите на финансови средства. На събитието бяха отделени едва 3 минути ефирно време в национален ефир, по време на сутрешен тв блог.

Няколко месеца по-рано членове на Организация на пациентите с ревматологични заболявания в България (ОПРЗБ), Асоиация на пациентите с ревматоиден артрит (АПРА) и Българско сдружение на болните с болестта на Бехтерев (БСБББ) проведоха нетрадиционен протест пред сградата на Националната здравноосигурителна каса (НЗОК), провокиран от липса на адекватен диалог между институцията и пациентските организации. “Последният пирон в ковчег на пациентите с ревматологични заболявания“ целеше да предизвика погледа на обществото и институциите към несъгласието на Национална здравноосигурителна каса (НЗОК) да вземе предвид предложенията на пациентите относно новите критерии за промени в изискванията за лечение с Биологични медикаменти. Формата на протеста и символичният ковчег, който пациентите поставиха пред институцията, предизвика вниманието на медиите, но за кратко. До промяна в критериите не се стигна, въпреки уверенията на тогавашния заместник министър на здравеопазването д-р Ваньо Шарков.

През април 2016 година в София бе проведена 19-та годишна конференция на пациентското крило на Европейска лига за борба с ревматизма (ЕУЛАР). Въпреки многобройните покани от страна на организаторите, единствената телевизионна медия, която присъстваше на откриването на събитието бе “Канал 3“. Месеци наред до водещи ревматолози в страната бяха изпращани писма и покани за присъствието им. Единственият явил се ревматолог бе д-р Владева от Стара Загора- останалите предпочетоха да присъстват на Конгрес на ревматолозите в град Малага, Испания.

След началото на световната пандемия предизвикана от вируса COVID 19 действията на Организация на пациентите с ревматологични заболявания в България (ОПРЗБ) бяха насочени към това медикамент с активна съставка *хидриксилхлороквин сулфат* да бъде достъпен в аптечната мрежа, след като медикамент Plaquenil 200 mg, нужен на повече от 4000 пациента с ревматологични заболявания в България, стана изключително атрактивен в условия на пандемия от COVID-19 поради медийни публикации за ефект при усложнения от вируса. До този момент медикамента Plaquenil 200 mg беше достъпен в съседни на страната ни държави като Гърция, Турция, Македония, след обявяването на световна епидемиологична обстановка закупуването му се превърна в на практика невъзможно. Кампания наречена „Имаме право на лечение“ бе споделяна и разпространявана в интернет платформата Фейсбук, новинарски сайтове и второстепенни телевизионни медии. Усилията на Организация на пациентите с ревматологични заболявания в България (ОПРЗБ) бяха възнаградени- към днешна дата лекарство съдържащо съставката *хидриксилхлороквин сулфат* се предлага на нашият пазар, въпреки десет пъти по-високата цена (в сравнение с тази в нашите съседки като Гърция и Македония).

Изброените социални ограничители водят до невъзможността човек с двигателно увреждане да разкрие себе си пред обществото. Резултатът е стереотипизация и предразсъдъци към хората с увреждания. Често те биват възприемани от обществото като „неспособни“ или „социално бреме“ (Ивков 2012). Това оказва влияние не само върху болния, но и върху жизнения свят на „значимите други“ за него. Това са проблеми, засягащи цялото общество. За да бъдат подобрени, трябва да бъде променено мисленето на българското общество относно състоянието и възможностите на хронично болните граждани. Трябва да бъдат променени културните ценности.

Според социалните психолози недостатъчното познаване на хора с видими увреждания (двигателни увреждания) предизвиква отношение „като към по-слаби и с по-малки възможности във всички аспекти на тяхното функциониране“ (Ивков 2013).

Влиянието на значимите други

В своя жизнен път човекът с двигателно увреждане се изправя пред редица трудности част от неговото всекидневие. Трудно придвижване, затруднено изпълнение на домакинска дейност, нужда от помощ за изпълнение на личната хигиена, финансова зависимост,

причинена от скъпо лечение и често пъти невъзможност за намиране на работа. При голяма част от хората с двигателни увреждания семейството е единствената среда, в която те преживяват своята първична социализация. Семейството и значимите други са фактора, който спомага лицето да премине през етапите на приспособителен процес, настъпващи след появата на хронично заболяване или инцидент, водещи до двигателни увреждания. А именно: изпитване, преживяване, осъзнаване, приспособяване. От и в семейството започва интересубективният „жизнен свят“ на човека (Ивков, 2012). Още по-голямо е значението на семейството, когато лицето с хронично ревматоидно заболяване водещо до двигателно увреждане е дете. „В процеса на първичната социализация детето и „значимите други“ (Мийд) започват да обменят чувства и емоции, положителни или негативни (обич, внимание, радост, отхвърляне, презрение и т.н.), формиращи чувството му за принадлежност към другите“ (според Бартниковска цитирана от Ивков, 2013).

Когато обменът съдържа негативни чувства и емоции, човек усеща чувството за различност, и това е пътят, по който започват да усеща, и осъзнава собственото си увреждане. Семейството, включващо значимите други за човека с двигателно увреждане е социалният контекст, където за първи път се конструират значенията, придавани на хроничното заболяване, двигателните увреждания и инвалидността като социални продукти, като социални същности (Ивков 2013).

Започвайки качествено социологическо изследване на тема „Влиянието на „значимите други“ върху самооценката и развитието при лица с двигателни увреждания“, не си давах ясна представа какво се крие във вътрешния свят на човека с увреждане. Не подозирах колко силно е влиянието на социалната среда и участниците в нея спрямо неговия субективен жизнен свят.

Периода на изследването бе разделен на два етапа: Август- Октомври 2015 г, Януари-Май 2016 г.

Социологическият метод, който използвах дълбочинно интервю.

Поради спецификата на критерия „двигателно увреждане“ заложен в темата на изследването, обект на изследване бяха лица с двигателни увреждания причинени от хронични ревматоидни заболявания и автомобилен инцидент. Подбора на участниците бе съзнателно избран- подбраните респонденти бяха достатъчно представителни за подлежащата на изследване съвкупност, т.нар. „типични“ единици.

Предмет на изследване бяха факторите, оказващи влияние върху процесите на формиране на самооценка и развитие при лицата с двигателни увреждания- действащите на всекидневно ниво модели на възприемане и преживяване, взаимодействието със значимите други.

Целите заложи в изследването да се проследи какво е влиянието, което значимите други оказват върху самооценката и развитието при лицата с двигателни увреждания. Оказва ли влияние социалната среда и културните моделите заложи в нея върху начина, по който човека с двигателно увреждане конструира своя жизнен свят?

При провеждане на изследването изхождах от следните хипотези и предпоставки:

- Значимите други оказват влияние върху процесите на формиране самооценка при лицата с двигателно увреждане;
- От отношението и нагласите на значимите други зависи как човека с двигателно увреждане ще конструира своя жизнен свят, какво значение ще придаде на своето заболяване и последващите го двигателни увреждания;

Проведените дълбочинни интервюта и анализът върху тях, както и неформалните разговори, проведени в процеса наблюдение с участие до голяма степен потвърдиха хипотезите на проведеното от мен изследване.

Резултати от проведеното изследване

Човек е дело на социалната среда, в която расте, развива се, живее, учи, работи и т.н. Чрез взаимодействието с другите индивидът усвоява техните възгледи, нагласи, културни ценности и норми на поведение, които формират неговият „селф“ (Мийд) или т.нар. Аз-концепция, изграждаща самооценката на всеки човек. Значението, което заедно със „значимите други“ ще придаде на своето заболяване и двигателно увреждане, определя бъдещото му развитие. Всеки човек формира свое огледално Аз въз основа на хората, с които е обграден и отношенията му с тях. Това как ще бъде възприет и оценен от значимите други определя неговата самооценка, начинът, по който се развива в своя жизнен път и мястото, което решава да заема в обществото.

През своя жизнен път всяко лице става част от множество социални групи, където съществуват различни културни ценности, норми на поведение и отношения, оказващи влияние върху неговата биография, развитие, и самооценка. Неговите действия и смислите, които придава на своето съществуване се променят, повлияни от заобикалящия го социум и

начина, по който бива възприет от него, т.е. човекът с двигателно увреждане конструира своя жизнен свят в система от релевантности в зависимост от знанията натрупани чрез моделите в социалната група, в която е расъл, в която живее, черпил е или черпи опит.

Най- силно влияние в живота на индивида оказват онези, които по един или друг начин са значими за него, т.нар. „значими други“. Още по- силно е тяхното влияние в социалния свят на лицето с двигателно увреждане, като причините са няколко: често пъти те са единствените, с които обменя комуникация; нерядко човекът с двигателно увреждане е физически зависим от тях; твърде често и финансово зависим. При повечето хора семейната среда е мястото, където за първи път се придава смислово значение на двигателното увреждане. Индивидът възприема и преживява своето увреждане, придавайки му значения, повлияни от нагласата на значимите други.

Семействата и общностите следват един организиран модел, имат свои добре определени цели и проверени средства за постигането им, включващи мрежи от традиции, навици, институции и разписания за всякакъв вид дейности. В т.нар. първични групи съществуват рецепти за справяне с проблемни ситуации в зависимост от възприетия модел.

Когато човекът с двигателно увреждане е малко дете, ролята на „значимите други“ нараства още повече. Детето формира своите убеждения за света в първите 6- 7 години от раждането си, чрез въздействието на средата, в която живее. В тази среда то преминава през процес на разбиране на ограниченията и се учи да живее и да се бори с тях. От отношението на „значимите други“ към неговото заболяване и значенията, които ще придадат на появяващите се двигателни дефицити, зависи начина, по който то ще се самовъзприеме и каква роля ще избере в обществото. Несъмнено това е един изключително важен и сложен процес за родителя. Майка на 4 годишно момченце, страдащо от Ревматоиден артрит ми сподели, че изпитва затруднение в избора на възпитателен подход и отношение към него. Основният въпрос, който стои пред нея е как да съумее да го въведе в света на *здравите* като пълноценен член на обществото, едновременно предпазвайки го от външната *недружелюбна* среда. Тя трябва да изгради положителна самооценка в детето си определяща го като пълноправен член на обществото, но и да го подготви за социалните граници и липсата на разбиране към хората с хронични ревматологични заболявания и физически увреждания в обществото.

Когато „значимите други“ не намерят точните рецепти за справяне, това може да повлияе върху психиката на детето с двигателно увреждане.

Появата на хронично заболяване трансформира социалния свят както на *носителя*, така и на хората около него.

Двигателното увреждане преструктурира жизнения свят на човека. Поставя го в ситуация на постоянна заплаха от „предателство на тялото“. Както казват немските социолози Райнмън и Шютце, съществува „насилствено наложена от болестта фундаментална преоценка и промяна на биографичните планове“ както на *носителя* на хронично заболяване, така и на неговите близки- „значимите други“ (Ивков 2015). Много пациенти с хронични заболявания на опорно-двигателния апарат споделят, че са се научили да не правят планове за бъдещите дни, а когато това се налага, изпитват притеснения дали ще са в състояние да се справят. В своето интервю Б. Б. споменава, че се е научила да не планира утрешния ден, защото не знае с каква болка и схванатост ще се събуди, Снежи. Б. казва *„Аз прекрасно зная своите възможности и се старая да не ги надхвърлям“*.

Интересен факт, до който достигнах е, че заболелите с хронични ревматоидни заболявания и получили двигателни увреждания в ранна възраст много по-лесно правят планове за бъдещето. Вероятно опитът с болката и справянето както с болестта, така и със социалните граници е изградил в тях различни представи за света в потенциална достижимост (Ивков 2012).

Всеки човек конструира собствена действителност, базирана върху потенциалния опит. Т.е. той конструира потенциални ситуации въз основа на външна информация, обществени нагласи и чужди преживявания, които понякога му пречат да се изяви според желанията си, а не рядко влияят и върху начина, по който се самовъзприема. Особено силно е това при хората с видими двигателни увреждания. Почти всички респонденти споменават за *невидима граница*, която сами поставят в съзнанието си. Представа за тях самите различна от тази на околните.

Снежи. Б. казва: *„Но в моята глава сценарии и филми за това как другите, в смисъл партньора ми ще ме приеме...много. Вариации всякакви. И слава богу всички тези мои притеснения са оставали абсолютно само в моето въображение, което определено ми е спестило много.“* Петя П. твърди: *„Акълът ти е онзи, който може да ти докара и ад, и рай на очите и тялото. А всъщност можеш да правиш с него каквото си поискаш.“*

Американският психолог и философ Уилям Джеймс твърди, че съществуват два психични факта, върху които се основава разликата между неверието и съмнението, реалното и нереалното: човешкото съзнание е склонно да мисли различно за един и същ предмет

(физическо състояние), като това му позволява да избира към кой начин на мислене да се придържа и кой да пренебрегне.

Една от респондентките, Петя П., се чувства значима майка под влияние на сина си, който благодарение на нейното внимание и грижи се развива добре въпреки заболяването Аутизъм. Любовта и отношението получавани от семейството ѝ, макар и бавно, формират в нея чувство за пълноценен член на групата. Самооценката на Анета Д, при която двигателното увреждане е настъпило още в детството се влияе от отношението на значимите други към нея.

Жена с Ревматоиден артрит (РА) и оперирана тазобедрена става споделя, че след тридневния престой в хотел по повод конференция, организирана от ОПРЗБ чийто член е, разбира, че може да се справя сама: *„Той мъжа ми въщи не ме оставя да пирам нищо... И аз се чувствам като болна, пък тук разбрах, че мога.“* В този случай действията от страна на съпруга на респондентката занижават нейната самооценка.

Снежи Б. твърди, че винаги е срещала такова отношение към себе си, което не я е карало да се почувства *„болна или незначителна“*, което тя оценява като положителен фактор в своето развитие *„защото иначе бих се почувствала зле...“*.

Анета Д. конструира жизнен свят и се развива в зависимост от опита, натрупан в детството и значенията, придадени на заболяването в здравното заведение, по-късно в новата социална среда. Л. М. израства със своите родители приемана от приятели и съученици, в резултат, на което докато е сред тях се възприема като пълноценна независимо от видимите двигателни изменения. Тя възприема своите възможности в зависимост от нагласите на значимите други. Петя П. се завръща към живота благодарение на положителните нагласи от страна на съпруга си към нейното състояние и нуждата, която синът ѝ има от нея.

Б. Б. дори се радва, че има подобен род заболяване, защото то я събира с хора, чиито нагласи променят не само представата за двигателно увреждане, но и за бъдещото ѝ развитие.

При Л. М. и Снежи Б. семейната среда е благоприятно настроена. Значенията, които значимите други придават на техните заболявания и двигателни увреждания, не позволяват на респондентките да изградят отрицателна представа за своето Аз за дълъг времеви период и те успяват да продължат своето развитие, изграждайки адекватна самооценка. При Петя П. този процес отнема повече време, тъй като самата тя не желае да приеме нагласата на близките към състоянието ѝ. Неразбирането, липсата на емпатия от страна на близките кара Б. Б. да се отправя към търсене на социална група споделяща нейните проблеми. Чрез този процес тя

рязко променя посоката на своя жизнен път. От тук нататък „значимите други“, които тя определя в живота си са тези, които чертаят картата на нейните бъдещи действия и развитие. Семейството на Анета. Д. не успява да приеме „философия“, отреждаща на детето с двигателно увреждане място на пълноправен гражданин и член на обществото (Ивков 2015). Респондентката израства в здравна институция, заобиколена от деца с подобен род увреждания, резултатът е постоянно отричане на съществуващите такива и нежелание да живее с родителите си, които не знаят как да ѝ помогнат.

Заклучение

В България все още съществуват множество социални фактори поставящи хората с хронични ревматологични заболявания в неравностойно положение (липса на работа, липса на достъпна архитектурна среда, липса на специалисти в малките населени места, предоставяне на психологическа помощ за пациента и неговото семейство и т.н.) .__

За не малка част от българското общество, човека с двигателно увреждане е „човек, който живее до нас, но за когото знае малко, когото не искаме да разберем, защото това би изисквало от нас нещо повече от усилие; човекът, от когото понякога се страхуваме, защото не можем да приемем неговото различие, човекът с увреждане“ (Йежи Щур цитиран от Ивков 2012).

Един от основните елементи за подобряване жизнения свят на човека с увреждане е бъдеща промяна в социалната и здравна политика, включващи подобряване на медицинската помощ и подкрепа на семейната среда, от където „тръгва“ първичното възприемане на болестта и нейните последици.

Една достъпна здравословна среда и нейните елементи трябва да осигуряват безпрепятствен достъп за цялото население, в това число и хората с увреждания, включваща пешеходни пространства, кръстовища, и пешеходни елементи за преодоляване на различни нива, места за паркиране.

Вътрешният свят на човека с увреждане трябва да бъде разглеждан и изследван, за да бъдат предотвратени необратими промени като социална изолация и социално изключване. Всеки човек, независимо дали притежава определен вид увреждане, заболяване или не, конструира света около себе си според личните си нагласи, формирани в резултат от заобикалящата го среда, натрупания опит и очакванията за бъдещето. Неговите действия, смислите, които той придава на своето съществуване, са повлияни от взаимодействието му с

хората около него, социума и начина, по който бива приет, и възприет от тях.

Библиография:

Аргайл. М., Хендерсън. М., (1989). *Анатомия на човешките отношения*. София: Наука и изкуство

Арънсън. Е., (2009). *Човекът – „социално животно“*. София: Издателство „Дамян Яков“

Мийд. Дж. Хърбърт., Разум, аз и общество. Плевен: Издателство „Евразия-Абагар“

Шютц. А., (1999). *Чужденецът*. София: Издателство „Лик“

Интернет източници:

Инвалидност. <https://bg.wikipedia.org/wiki/Инвалидност>

Инвалидност. https://www.wikiwand.com/bg/Инвалидност#/google_vignette

Ивков. Б., (2012). *Дете с увреждане в семейството*. Превод на част от книгата на полска изследователка Obuchowska, I. (red.) (1993) Dziecko niepełnosprawne w rodzinie. PWN.

Warszawa <https://bojidarivkov.wordpress.com/2012/08/22/дете-с-увреждане-в-семейството/>

Ивков. Б., (2015). *Живот с възпалени стави. Или за „тихия“ героизъм на човека до нас*. <https://bojidarivkov.wordpress.com/2015/01/05/живот-с-възпалителни-ставни-заболява/>

Ивков, Б. (2012) *Кратка история на болестта на Бехтерев*. В: Бехтеревски търсения, № 1, с. 5-10 ISSN 1314-7463

Ивков. Б. (2012). *Предразсъдъци и стереотипи към инвалидността и хората с ограничавани възможности*. bojidarivkov.wordpress.com, <https://bojidarivkov.wordpress.com/2014/01/28/предразсъдъци-и-стереотипи-към-инвал/>

Ивков. Б. (2012). *Преживяване на хроничната физическа болка*. bojidarivkov.wordpress.com: <https://bojidarivkov.wordpress.com/2012/12/06/преживяване-на-хроничната-физическа/>

Ивков. Б. (2012) . *Социален контекст на видимата инвалидност*. Електронна библиотека „Омда“. София: Omda.bg: <http://www.omda.bg/public/biblioteka/bojidar-ivkov/ivkov-koritsa.htm>

Ивков. Б. (2012). *Социология и психология на хроничната болест*. bojidarivkov.wordpress.com: <https://bojidarivkov.wordpress.com/2015/03/11/социология-и-психология-на-хроничнат/>

„Имаме право на лечение“. Болни с ревматологични заболявания остават без лекарство. <https://clubz.bg/97006->

[imame pravo na lechenie bolni s revmatologichni zabolqvaniq ostavat bez lekarstvo](https://clubz.bg/97006-imame-pravo-na-lechenie-bolni-s-revmatologichni-zabolqvaniq-ostavat-bez-lekarstvo)

Инвалидността като глобален медико- социален проблем. <http://archive.is/IUFYv>

Информационна протестна кампания „Не сме от дърво“

http://www.bta.bg/bg/live/show/id/0_5c6j5mvq

Национална здравноосигурителна каса, Надзорен съвет Ноември 2015

<https://www.nhif.bg/page/1464>

Организация на пациентите с ревматологични заболявания в България

<http://www.revmatologia.org>

Пациенти с ревматични заболявания внесоха стол на болката с протестна позиция в НЗОК.

<http://www.revmatologia.org/блог/article/пациенти-с-ревматични-заболявания-внесоха-стол-на-болката-с-протестна-позиция-в-нзок>

Последният пирон в ковчега на хората с ревматични заболявания.

<http://www.revmatologia.org/блог/article/>

Преброяване

2011.

https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census_Disability2011.pdf

Хора с увреждания. <https://www.coe.int/bg/web/compass/disability-and-disablism>

19-та годишна конференция на пациентското крило на Европейската лига за борба с ревмаизма (ЕУЛАР). **"Пациентът в центъра на грижата - Да вземем нещата в свои ръце"**

<http://www.revmatologia.org/блог/article/19-та-конференция-на-eular-pare-15-17-април-2016-софия>.

**Social adjustment and learning disabilities:
Literature review
Социална адаптация и трудности в обучението.
Литературен обзор**

**Maria Papadopoulou, Phd student
Мария Пападополу**

South-West University "Neofit Rilski"
Югозападен университет „Неофит Рилски“
E-mail: mara1984@hotmail.gr

***Abstract:** Students with learning disabilities are at risk of facing, amongst other, problems in social adjustment, as they lack mutual friendships, peer acceptance and self-confidence. The article presents a short overview of the literature concerning the lack of prerequisites of students with learning disabilities to successfully adjust to their social environment, as these prerequisites either show a significant deficit or are totally absent. Research findings on the deficiency in some of the above social skills (expressed with interpersonal adjustment problems such as aggression, and / or interpersonal adjustment problems, such as loneliness) are discussed.*

***Key words:** Social adjustment, learning disabilities*

***Резюме:** Студентите с обучителни затруднения са изложени на риск, наред с други, с проблеми в социалната адаптация, тъй като им липсват взаимни приятелства, приемане от връстници и самочувствие. Статията представя кратък преглед на литературата, свързана с липсата на предпоставки на учениците с обучителни затруднения да се адаптират успешно към своята социална среда, тъй като тези предпоставки или показват значителен дефицит, или напълно липсват. Обсъждат се констатации от изследването за дефицита на някои от горепосочените социални умения (изразено с проблеми на междуличностната адаптация като агресия и / или проблеми с междуличностната адаптация, като самота).*

***Ключови думи:** Социална адаптация, обучителни затруднения*

In recent years, more and more researchers are dealing with behavioral problems. A common point of reference in most of the definitions that have been proposed is the presence of unacceptable behavior, which creates problems both in the individual and in his social environment. Some of the

definitions of behavioral problems that have been formulated are the ensuing. *"The term "behavioral problems" refers to a variety of problems that a person may present on an emotional and psychosocial level, resulting in disruption of their relationship with others and their relationship with themselves. Although this term is widely used, its content varies depending on the view adopted to determine human behavior and the factors that affect it"* (Doikou 2007: 593). According to Kanakis (1991: 3989), problematic behavior is understood as *"destructive or anti-social behavior that is the result of poor adaptation"*. As reported by Carmanico (1998: 220), behavioral disorders are externalized. "Children with behavioral problems do something that goes against or violates the standards or rules set by adult society." For Polychronopoulou, *"the problematic behavior of the child is defined by his ability or inability to adapt to his daily environment and to communicate with those around him in a way that society accepts and approves"* (1995: 156).

As mentioned in most definitions, behavioral problems are related to the difficulty of adjustment that these children may experience. The child with adjustment difficulties is not able to successfully cope with the demands of his environment resulting in feelings of discomfort or annoyance. Also, the functioning of the individual becomes difficult in various areas of his life (Galanaki 2004: 138).

As Kandarakis (2004: 98) states, *"by the term 'emotional and behavioral disorders', we mean the chronic existence of extreme behaviors that are not tolerated and commensurate with the social and cultural expectations of the environment in which they occur"*. The terms "behavioral problems" and "emotional disorders" are often confusing. Most writers use the term "behavioral problems" to refer to externalized behavioral problems. Psychologists describe internalized behavioral problems as "emotional disorders." It is appropriate to point out that it is preferable to distinguish between emotional disorders and behavioral disorders because the possible merging of the two terms makes it difficult to identify the individual difficulties of these individuals (Kandarakis 2004: 99).

Modern definitions of learning disabilities do not fail to mention the possibility of coexistence of learning and behavioral disorders (eg Hamill 1993). In this regard, it is worth mentioning that the definition of learning disabilities proposed by the Learning Disabilities Association of Canada on both October 18, 1981 and January 30, 2002 places particular emphasis on the difficulties often encountered by children with learning disabilities in the field of interpersonal adjustment. (The term "learning difficulties" is considered to refer not only to deficiencies in academic and non-academic skills, but also to difficulties in social adjustment). We emphasize, however, that the relationship between learning disabilities and behavioral and emotional disorders is being investigated by scientists and - for the time being at least - is still complex and does not allow for simplified generalizations such as that learning

disabilities, in addition to cognitive impairments include behavioral problems. (Kandarakis 2004).

Studies involving unreported, epidemiologically determined examples suggest that, in the early school years, children with low reading ability may be vulnerable to emotional as well as behavioral problems, and that poor reading performance is closely linked to antisocial behaviors (Hallahan et al. 1985).

In terms of forms of behavioral problems, when we refer to behavioral problems we mean the deviation of the behavior of children and adolescents from the accepted behavior, which helps the child to adapt to his environment. This deviation can, therefore, be of an externalized or internalized form, without ruling out the possibility that these two forms of behavioral problems coexist in the same person. The following is a brief overview of the different types of behavioral problems.

Internalized behavioral problems are: anxiety and phobia, depression and social inhibition, anxiety-dysthymia-compulsion, symptoms such as: insecurity, hypersensitivity, moodiness, feelings of inferiority, melancholy, psychosomatic disorders, symptoms such as: anorexia, bulimia, bronchial asthma, itching, nightmares, spastic movements, loneliness-sluggishness, symptoms such as: isolation, wariness, introversion, laziness, shyness (Herbert 1999; Bibou-Nakou 2004; Kakouros, Maniadaki 2006).

Social phobia (or social anxiety disorder) occurs mainly in adolescence. *“A key feature of social phobia is the intense and persistent fear that the individual possesses in one or more social situations”* (Kakouros, Maniadaki 2006: 173). Teenagers seem reluctant to attend social events because they feel fear, shame, perhaps, and anxiety or embarrassment about a possible negative outcome. That is, they are afraid that they will be targeted for negative or mocking comments or that they will be ashamed that their views seem foolish. People with social phobia are usually isolated, have few friends and try to go unnoticed by those around them (Kakouros, Maniadaki 2006: 173-174, Bibou-Nakou 2004: 294, 298).

Externalized behavioral problems, according to experts, are characterized by longer duration and are more easily identified, as children “externalize” their reaction in various ways, such as strong denial of everything or dramatization. External behavioral problems include Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD), Aggressive Provocative Disorder, and Behavioral Disorders, such as Bullying, Aggressive Behavior, Disobedience, Impulsivity, Hostility, Destructiveness, Violence, participation in gangs, involvement with the police, etc.) etc. (Doikou 2002: 593; Manos 1997: 617).

Various studies suggest that children with reading, writing, and other learning disabilities may be more vulnerable to psychoemotional and behavioral problems than usual (Maughan 1994). A wide range of problems has been reported: depression (Livingston 1990), anxiety (Cornwell, Bawden, 1992), low self-esteem (Huntington, Bender, 1993), psychoemotional dysfunction (Bryan, Bryan, 1990),

externalized negative behaviors such as aggression, and antisociality (Hinshaw 1992), low motivation to achieve, due to lack of internal and external motivation, as well as constant search for the “cause” to the point of obsession to “explain” the problem (Oka, Paris, 1987; Weiner 1995; Pumfrey 1997).

Regarding when a behavior is worrying, the answer varies according to the criteria of frequency, intensity, coexistence with other problems, duration and difficulties they cause to the child himself and the people around him (Kandarakis 2004).

The term emotional or behavioral disorder means a disorder characterized by behavioral disorders or emotional reactions to school curricula so different from the appropriate age, cultural or national rules that adversely affect educational performance, including academic, social, professional or personal. skills and which: a) It is more than a temporary, expected response to stressful environmental events, b) It is constantly exposed to two different settings, at least one of which is school related, c) Insists despite individualized interventions within the training program, except for the group decision, the history of the child or youth, shows that such interventions will not be effective.

In the above light, conditions for the satisfactory social adjustment of students with learning difficulties are considered the following: a. the existence of social skills, b. acceptance by classmates, c. mutual friendships, d. high self-esteem. Scientists report that for children with learning disabilities these conditions are either significantly deficient or completely absent (Kandarakis 2004).

What is more, as stated by Kavale and Forness (1996), social competence began to be investigated as a correlate to learning disabilities in the 1970s and although learning disability was described more of a condition with academic deficits, poor social adjustment, as an outcome of social skills deficits, was placed on the table as an additional feature of learning disabilities. Due to the amount of literature indicating a vulnerability of children with learning disabilities to impairments in social adjustment, the term “learning disabilities” began to be defined not only as a state of academic difficulties, but also included references to social skills deficits. The National Joint Committee on Learning Disabilities (NJCLD) modified its earlier definition to suggest that “*problems in selfregulatory behaviors, social perception, and social interaction may exist with learning disabilities but do not by themselves constitute a learning disability*” (NJCLD 1989: 1). The Association for Children and Adults with Learning Disabilities (ACLAD) also suggested that “*throughout life the condition can affect self-esteem, education, vocation, socialization, and/or daily living activities*” (ACLAD 1986: 15).

A growing body of research evidence has shown that many children with learning disabilities face social deficits in addition to their academic difficulties, or are at greater risk than their nondisabled peers (Bryan, Bryan, 1990; LaGreca, Vaughn 1992; Bryan 1991; Bryan, Bryan 1981; Pearl 1992). The

particular deficits manifested by elementary and secondary students with learning disabilities have also been described (Deshler, Schumaker 1983; Pearl, Bryan, Donahue 1983). Additionally, there have been a number of reviews that place their interest on specific social skill deficits, including peer status (Dudley-Marling, Edmiaston 1985), interpersonal skills (LaGreca 1987), social adjustment (Bruck 1986), social competence (Gresham 1988) and other.

Regarding the correlation of social skills and learning difficulties, in several children with learning difficulties and / or behavioral problems or ADHD there is an inability to recognize and respond satisfactorily to the messages of the environment / group where they are members at (family, school, activity groups, etc.). Deficiency in some of the above social skills (expressed as interpersonal adjustment problems, such as aggression, and / or interpersonal adjustment problems, such as loneliness) often leads adults to believe that these children do not fit in with the environment in which they live in and are not adapted to it. This can cause more problems than academic difficulties, which can be significantly addressed through teaching methods, materials and techniques. More specifically, the lack of "social awareness" creates a chain of psychological problems that gradually erode and - not infrequently - destroy self-esteem. Thus, students with learning disabilities are often stigmatized by their classmates (and the teacher) and are considered eerie or bizarre, so they have few or no friends or join anti-social groups. (Kandarakis 2004).

Lack of social skills is very closely linked to behavioral problems. Continued failures in relationships with classmates and the demands of the school environment lead to emotional problems that are often expressed in internalized and / or externalized negative behaviors. Lack of social skills increases the likelihood of intrapersonal and / or interpersonal adjustment problems (Kandarakis 2004). The child with behavioral disorders finds it difficult to adapt to new situations. He often consciously or unconsciously takes actions that hinder his social integration, his emotional and mental balance. Behavioral disorders are forms of expression of a lack of socialization. (Stathis 1994).

Difficulties in interpersonal and / or intrapersonal adjustment in children with learning disabilities are documented in the relevant literature. Here one could distinguish between the syndromes of behavioral problems and the differences between them (for example, in antisocial behavior the impulses of the child are manifested and others suffer, while in the difficulties of intrapersonal adjustment the impulses are suppressed and the child suffers itself) . (Kandarakis 2004).

The question that arises is why some students have good intrapersonal and interpersonal adjustment, while others have problems. Seeking the answer to this question, we only briefly state that the causes of the problem behavior have to do with the possible existence and interaction of some negative

organic (heredity, temperament of the individual) and psychosociological factors (living conditions, way of education and / or result of social or effective learning, psychological climate at school and at home, lack of social skills, school failure, etc.) (Kandarakis 2004).

Regarding the social status of students with learning disabilities, children with learning disabilities have difficulties, on an interpersonal level, in establishing and maintaining friendly relationships with others. Unlike children who do not have learning disabilities, these are:

1. Recognized as less acceptable by their classmates.
2. They are in danger of being isolated by teachers and classmates.
3. They are chosen less often for play.
4. They have lower social prestige than their other classmates.
5. They are more willing to take part in anti-social activities following the suggestions of other classmates.
6. They are less positive in interacting with teachers and classmates (Kandarakis 2004).

What is more, the concepts of “learning disabilities” and “social deficits” are often causally related. Students with learning disabilities are determined by reduced acceptance and rejection. This seems to be related to less and even lower level of interaction for students with learning disabilities, which in turn seems to be related to reduced popularity among peers, as they seem to be less selected as friends and considered less cooperative. Regular negative social evaluations may also be associated with a marked lack of communication skills (verbal and non-verbal) and a reduced ability to exhibit an empathy-driven behavior (Kavale, Forness 1996). The resulting social and emotional difficulties, low self-efficacy are presented as secondary difficulties and are often accompanied by feelings of anger and aggressive behavior (Antoniou 2009).

However, social skills deficits may coexist with learning disabilities but are not necessarily consequences of learning disabilities. Many students with learning disabilities are likely to show deficits in social skills. Although these deficits manifest themselves in various dimensions, the reasons behind the deficits cannot be identified. The social and emotional problems that accompany learning difficulties as a research topic are usually followed by their cognitive abilities and weaknesses (Antoniou, Sotiraki 2011; Kotroni, Antoniou 2012), therefore further investigation of this aspect is required.

A number of important questions remain unanswered including the nature of cause and effect between social and academic deficits, as well as the ways in which social dysfunction can be mediated by variables (eg language, memory, perception, cognitive function) that also contribute to academic deficits. In the current context, however, we must make it clear that including social skills deficits as the main feature of the definition of learning disabilities seems excessive.

In any case, it is worth mentioning the mobilization of counseling, which is considered crucial in addressing this issue but also in general in providing assistance to parents and children themselves with learning difficulties and special educational needs in order to unload the climate and reduction of conflicts for a more positive attitude and perception (Antoniou, Ploumpi 2011). Apart from the parents, the autonomy of these children becomes crucial, with the important role of friends and teachers, the “important others”, as typically mentioned (Antoniou, Sotiraki 2011) and who constitute the social environment in which the child with learning difficulties joins from a very early age.

How smoothly a child with learning disabilities will be integrated into the school environment, his / her subsequent course in it but also his / her mental and emotional balance that partly determines his / her social integration depends on the level of training and education of teachers, their cooperation with the family environment but also the other school and extracurricular institutions and the assistance of the school psychologist (Polychroni, Antoniou 2011). It becomes clear that the presence of a child with learning difficulties in the family requires not only the provision of services for the child itself but also for the its wider environment (Antoniou, Polychroni 2013).

In conclusion, children with learning disabilities run a great risk of having emotional or behavioral disorders, so the likelihood of school failure increases significantly. If proper educational assistance is given to a child with learning disabilities, there may be an improvement in his / her performance and the possible coexisting problems in his / her behavior may be eliminated. However, if the same educational assistance (we mean a similar individualized curriculum) is given to a student with emotional and / or behavioral problems, then there will be no change unless this effort is accompanied by appropriate psychotherapy. Students with learning disabilities often need, in addition to special education programs and psycho-pedagogical counseling support for themselves and their parents, in order to deal with the problems that follow their low school performance (low self-esteem, lack of internal motivation, antisocial behavior, etc.) (Kandarakis 2004).

Bibliography

ACLD 1986: Association for Children and Adults with Learning Disabilities. ACLD description: Specific learning disabilities. *ACLD Newsbriefs*, 3, 15-16.

Antoniou 2009: Antoniou, Alexandros-Stamatios / Αντωνίου, Αλέξανδρος-Σταμάτιος 2009. Ψυχολογία ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Αθήνα: Εκδόσεις Πασχαλίδη.

Antoniou, Bloubi 2011: Antoniou, Alexandros-Stamatios, Bloubi, Katerina / Αντωνίου, Αλέξανδρος-

Σταμάτιος, Πλούμπη, Κατερίνα 2011. Το στρες που βιώνουν οι γονείς παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Στο Εταιρεία Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος (Επιμ.), Η Ειδική Αγωγή Αφετηρία Εξελίξεων στην Επιστήμη και στην Πράξη (Τόμος Ε', σσ. 138-149). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Antoniou, Polychroni 2013: Antoniou, Alexandros-Stamatios, Polychroni, Fotini / Αντωνίου, Αλέξανδρος-Σταμάτιος, Πολυχρόνη, Φωτεινή 2013. Συμβουλευτική υποστήριξη σε παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες και τις οικογένειές τους. Ελληνική Επιθεώρηση Ειδικής Αγωγής, 4, 281-301.

Antoniou, Polychroni 2011: Antoniou, Alexandros-Stamatios, Polychroni, Fotini / Αντωνίου, Αλέξανδρος-Σταμάτιος, Πολυχρόνη, Φωτεινή 2011. Η συνύπαρξη της Διαταραχής Ελλειμματικής Προσοχής/Υπερκινητικότητας με τη δυσλεξία. Ελληνική Επιθεώρηση Ειδικής Αγωγής, 3, 137-152. 109.

Antoniou, Sotiraki 2011: Antoniou, Alexandros-Stamatios, Sotiraki, Kalliopi / Αντωνίου, Αλέξανδρος-Σταμάτιος, Σωτηράκη, Καλλιόπη 2011. Επιτακτική η ανάγκη συμβουλευτικής υποστήριξης και στους χαρισματικούς μαθητές. Στο Εταιρεία Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος (Επιμ.), Η Ειδική Αγωγή Αφετηρία Εξελίξεων στην Επιστήμη και την Πράξη (Τόμος Δ', σσ. 264-276). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Bibou-Nakou 2004: Bibou-Nakou, Ioanna / Μπίμπου-Νάκου, Ιωάννα 2004. Το άγχος και η φοβία σε παιδιά, στο Καλαντζή-Αζίζι, Α. & Ζαφειροπούλου, Μ. (επιμ.), Προσαρμογή στο σχολείο: πρόληψη και αντιμετώπιση δυσκολιών, σσ. 287-327. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Bryan, Bryan 1981: Bryan, John, Bryan, Tanis. Some personal and social experiences of learning disabled children. In B. K. Keogh (Ed.), *Advances in special education* (Vol. 3, pp. 147–186). Greenwich, CT: JAI Press.

Bryan, Bryan 1990: Bryan, John, Bryan, Tanis. "Social factors in learning disabilities: Attitudes and interactions", in G. Th. Pavlides (Ed.) *Perspectives on dyslexia 2*, London: Wiley, pp.247-281.

Bryan, Bryan 1991: Bryan, John, Bryan, Tanis. Social problems and learning disabilities. In B. Y. L. Wong (Ed.), *Learning about learning disabilities* (pp. 195–229). San Diego: Academic Press.

Bruck 1986: Bruck, Maggie. Social and emotional adjustments of learning disabled children: A review of the issues. In S. J. Ceci (Ed.), *Handbook of cognitive, social, and neuropsychological aspects of learning disabilities* (pp. 361–380). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Carmanico 1998: Carmanico, Sharon. "Acting-out": oppositional defiant disorder, conduct disorders, delinquency, and substance abuse, in Erickson, M. (Ed). *Behavior disorders of children and adolescents: assessment, etiology, and intervention*, pp. 219-244. New Jersey: Prentice Hall.

Cornwell, Bawden 1992: Cornwell, Anne, Bawden, Harry. "Reading disabilities and aggression: a critical review", *Journal of Learning Disabilities*, 25, pp. 281-288.

Deshler, Schumaker 1983: Deshler, Donald, Schumaker, Jean. Social skills of learning disabled

- adolescents: Characteristics and interventions. *Topics in Learning & Learning Disabilities*, 2, 15–23.
- Doikou 2002: Doikou, Maro / Δόικου-Αυλίδου, Μάρω 2002. Δυσλεξία: συναισθηματικοί παράγοντες και ψυχοκοινωνικά προβλήματα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Doikou 2007(a): Doikou, Maro / Δόικου-Αυλίδου, Μάρω 2007α. Προβλήματα συμπεριφοράς του παιδιού και του εφήβου, στο Ξωχέλλης, Π. Δ. (επιμ.) Λεξικό της Παιδαγωγικής, σσ. 593-595. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Doikou 2007(b): Doikou, Maro / Δόικου-Αυλίδου Μάρω 2007β. Η αντιμετώπιση των ψυχοκοινωνικών προβλημάτων των μαθητών με ειδικές μαθησιακές δυσκολίες: η συμβολή των 133 εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, Πανευρωπαϊκό Συνέδριο "Η ευρωπαϊκή διάσταση της ειδικής αγωγής. Ανάδυση μιας άλλης φυσιολογίας", σσ. 240-253. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Dudley-Marling, Edmiaston 1985: Dudley-Marling, Curt, Edmiaston, Ryan. Social status of learning disabled children and adolescents: A review. *Learning Disability Quarterly*, 8, 189–204.
- Galanaki 2004: Galanaki, Eveggeia / Γαλανάκη, Ευαγγελία 2004. Δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών και των εφήβων: ορισμός, ιδιαιτερότητες, διάκριση από την ομαλή συμπεριφορά, στο Καλαντζή-Αζίζι, Α. & Ζαφειροπούλου, Μ. (επιμ.), Προσαρμογή στο σχολείο: πρόληψη και αντιμετώπιση δυσκολιών, σσ. 137-151. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Gresham 1988: Gresham, Frank. Social competence and motivational characteristics of learning disabled students. In M. Wang , M. Reynolds , & H. Walberg (Eds.), *Handbook of special education: Research and practice* (Vol. 2, pp. 283–302). Oxford, England: Pergamon.
- Hallahan, Kauffman, Willslloyd 1985: Hallahan, Daniel, Kauffman, James, Willslloyd, John. *Introduction to learning disabilities*. Boston, London, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore: Allyn and Bacon.
- Hammil 1993: Hammil, Daniel. "A timely definition of learning disabilities", *Family Community Health*, 16 (3), 1-8.
- Herbert 1999: Herbert, Martin. Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας/ μετ. Α. Καλαντζή-Αζίζι. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Hinshaw 1992: Hinshaw, Stephen. Externalizing behaviour problems and academic under achievement in childhood and adolescence: causal relationships and underlying mechanisms. *Psychological Bulletin*, 111, 1992, 127-155.
- Huntington, Bender 1993: Huntington, Deborah, Bender, William. Adolescents with learning disabilities at risk? Emotional well being, depression, suicide. *Journal of Learning Disabilities*. 26, 1993, 159-166.
- Kakouros, Maniadaki 2006: Kakouros, Eythymios, Maniadaki, Katerina / Κάκουρος, Ευθύμιος,

- Μανιαδάκη, Κατερίνα 2006. Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση. Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δάρδανος.
- Kanakis 1991: Kanakis, Ioannis /Κανάκης, Ιωάννης 1991. «Προβληματική Συμπεριφορά», στο Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό, Τόμος 7, σελ. 3989. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kandarakis 2004: Kandarakis, Andreas / Κανδαράκης, Ανδρέας 2004. Συνυπάρχουν οι μαθησιακές δυσκολίες με τα προβλήματα συμπεριφοράς; Θεωρητική διερεύνηση- πρακτική αντιμετώπιση. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.
- Kavale, Forness 1996: Kavale, K.enneht., Forness, Steven. Social skills deficits and learning disabilities: A meta-analysis. *Journal of Learning Disabilities*, 29, (3), pp.226-237.
- Kotroni, Antoniou 2012: Kotroni, Christina, Antoniou, Alexandros-Stamatios / Κοτρόνη, Χριστίνα, Αντωνίου, Αλέξανδρος-Σταμάτιος 2012. Το σχολείο ως σημαντική πηγή στρες για τους μαθητές με δυσλεξία. *Σύγχρονα Θέματα Εκπαίδευσης*, 2, (2), 159-176.
- LaGreca 1987: LaGreca, Annette. Children with learning disabilities: Interpersonal skills and social competence. *Journal of Reading, Writing, and Learning Disabilities International*, 3, 167–185.
- LaGreca, Vaughn 1992: LaGreca, Annette, Vaughn, Sharon. Social functioning of individuals with learning disabilities. *School Psychology Review*, 21, 340–347.
- Livingston 1990: Livingston, Richard. “Psychiatric comorbidity with reading disability: A clinical study”, *Advances in Learning Disabilities: A research annual*, 6, Greenwich: JAI Press, pp. 143-155.
- Manos 1997: Manos, Nikos / Μάνος, Νίκος 1997. Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχολογίας. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Maughan 1994: Maughan, Barbara. “Behavioural Development and Reading Disabilities” in C.Hulme & M. Snowling (eds) *Reading Development and Dyslexia*, London: Whurr Publishers Ltd.
- NJCLD 1989: National Joint Committee on Learning Disabilities. 1989, September. Memorandum to member organizations: Modifications to the NJCLD definition of learning disabilities.
- Oka, Paris 1987: Oka, Evelyn, Paris, Scott. “Patterns of motivation and reading skills in under-achieving children” In S.J. Ceci (Ed.) *Handbook of Cognitive, Social and Neuropsychological Aspects of Learning Disabilities*, II, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, pp.115-145.
- Pearl 1992: Pearl, Ruth. Psychosocial characteristics of learning disabled students. In N. N. Singh & I. L. Beale (Eds.), *Learning disabilities: Nature, theory, and treatment* (pp. 96–125). San Diego: Academic Press.
- Pearl, Bryan, Donahue 1983: Pearl, Ruth, Bryan, Tanis, Donahue, Mavis. Social behaviors of learning disabled children: A review. *Topics in Learning & Learning Disabilities*, 2, 1–14.

Polychronopoulou 1995: Polychronopoulou, Stauroula / Πολυχρονοπούλου, Σταυρούλα 1995. Παιδιά και έφηβοι με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες. Αθήνα:Αυτοέκδοση.

Pumfrey 1997: Pumfrey, Peter. “Assessment of affective and motivational aspects of reading”. In J.R. Beech & C.Singleton (eds). The Psychological Assessment of Reading. London: Routledge.

Stathis 1994: Stathis, Fotios / Στάθης, Φώτιος 1994. Θέματα ειδικής αγωγής. Αθήνα: Έλλην.

Weiner 1995: Weiner, Bernard. “A cognitive-emotional-action sequence: anticipated emotional consequences of causal attributions and reported communication strategy”. Developmental Psychology, 21, No.1, pp.102-107.

**Методологически насоки за изследователска работа. Интервюто за
жизнена история като метод
Methodological guidelines for research. The life history interview as a
method**

**доц. д-р Марио Маринов
Mario Marinov, PhD, Associate Professor**

Катедра “Социология“, Югозападен Университет „Неофит Рилски“, Благоевград
Department of Sociology, South-West University „Neofit Rilski“, Blagoevgrad
E-mail: mario_marinov@swu.bg

Резюме: В текста се подлага на дискусия Пол Томпсън и се дава полезна практическа информация за жизнената история като метод и за това как да провеждаме интервю за жизнена история; кои са спецификите на жизнената история и как да ги имаме предвид при работа на терен. За успешно интервюване се изискват умения. Но има различни стилове на интервюване – протичащи приятелски, неформални, приближаващи се до формалните разговори, контролиращи стила на задаване на въпросите. Има няколко необходими качества, които добрият интервюер трябва да притежава. Първото приготвяне е четенето на позната информация по темата. От интервюто може да се извлече историческа информация и от разкази на респондентите могат да се запълнят празноти в историята. Напълно свободно интервю не може да съществува. Целта на интервюера е да достигне до някакво обобщение. Съществува ефект на индивидуалността във всяко интервю. С малка група информатори, като политиците или професионалистите, може да бъде добре да започнем проучването, излагайки намеренията си за интервюто по-пълно. Дискусия, свързана с миналото, може да предизвика болезнени спомени, които все още будят силни чувства, и много често те могат да натъжат информатора. Интервю, завършващо със спокойна нотка се запомня като приятно и води до друго интервю. Трябва винаги да сте наясно как се чувстват информаторите.

Ключови думи: жизнена история, интервю, качествени изследователски методи, методологически насоки

Abstract: The text discusses Paul Thompson and provides practical information about life history as a method and how to conduct a life history interview; what are the specifics of life history and how to keep them in mind during fieldwork. Successful interviewing requires skills. But there are different styles of interviewing - friendly, informal, close to formal conversations, controlling the style of asking questions. A good interviewer must possess several necessary qualities. The first preparation is reading familiar information on the subject. Historical information can be extracted from the interview and gaps in the history can be filled from the respondents' stories. A completely free interview cannot exist. The purpose of the interviewer is to come to some summary. There is an effect of individuality in every interview. With a small group of informants, such as politicians or professionals, it may be a good idea to start the interview by outlining your research intentions. A discussion about the past can evoke painful memories that still evoke strong feelings, and very often, they can sadden the informant. An interview ending with a calm note is remembered as pleasant and leads to another interview. You should always be aware of how informants feel.

Keywords: life history, interview, qualitative research methods, methodological guidelines

В текста се подлага на дискусия текста на известния изследовател Пол Томпсън “Интервюто“ (Thompson 1988) . Дава се полезна практическа информация за жизнената история като качествен изследователски метод и за това как да провеждаме интервю за жизнена история; кои са спецификите на жизнената история и как да ги имаме предвид при работа на терен.

За да интервюираш успешно се изискват умения. Но има различни стилове на интервюиране – протичащи приятелски, неформални, приближаващи се до формалните разговори, контролиращи стила на задаване на въпросите, и добрите интервюери развиват евентуални варианти на метода, които за тях носят най-добри резултати и са най-подходящи за тях самите. Има няколко необходими качества, които добрият интервюер трябва да притежава: интерес и уважение към хората като индивиди, гъвкавост при техните отговори, способност да покажат разбиране и симпатия към тяхната гледна точка и преди всичко готовност да стоят и да слушат. Хора, които не могат да спрат да говорят и да ангажират респондента със собствените си идеи, ще отклонят информацията, което е безполезно и за единия, и за другия, както и подвеждащо. Но повечето хора могат да се научат да интервюират добре.

Първата подготовка е четенето на вече позната информация по темата. Това е важно за доброто провеждане на интервюто.

Най-добрият начин за да се започне работата могат да бъдат изследователските интервюта, които набелязват полето на работа и събират информация. С негова помощ проблемът може да бъде дефиниран и могат да бъдат подбрани средствата за установяването му.

Интервюто за събиране на предварителна информация е малък проект като „пилотно интервю“. То може да бъде много полезно на този етап. Разбира се, няма смисъл от него, ако информаторът не е по-добре информиран по темата от нас. Интервюерът се образова и често подтиква хората да му говорят сякаш го учат на нещо ново.

От интервюто може да се извлече историческа информация и от разкази на респондентите могат да се запълнят празноти в историята. Такива детайли могат да бъдат открити чрез интервюто – разказ, когато респондентът е публична личност. Разбира се, не всички забележителни информатори ще бъдат съгласни да са обект на проучването „стъпка по стъпка“.

Томас Рийвс е открил, интервюирайки американски интелектуалци, че те изискват

старателни приготовления. Те често били прекалено заети да дадат повече от „едно кратко интервю”, в което трябва да има добре информирани въпроси от специфичната област, в която работи респондентът. Интелектуалците имат навика да тестват знанията на интервюера и понякога изглежда сякаш те интервюират него.

Такива изискващи информатори са рядкост. Въпреки това интервюерът трябва да има базови знания за местните обичаи или терминологията. Те са ключ към установяване на отношения на взаимно уважение и доверие.

Същото отбелязва и Беатрис Уеб десетилетия по-рано.

Тази истина обаче се отнася не само до специалистите. Нахалство е да поискаш работещите хора в компания или индустрия, да отговарят на въпроси преди да сте се уверили, че те са правилно избрани за контекста на интервюто.

Всичко това, наред с правилното формулиране на въпросите, е изключително важно за провеждането на интервюто.

Има разлика между въпросниците, в които отбелязваш със знак отговора си в кутийка с код, които представляват строго структурирани логически модели и интервютата, които представляват разказ. При първия тип респондентът е ограничен до съкратени, едносрични или кратки отговори, а при втория интервюто протича като свободен разговор, в който респондентът – свидетел или разказвач е „поканен да говори” във връзка с взаимен интерес. Този тип интервю изисква доста сръчност и добре подбран информатор, за да получиш материала, като останеш отпуснат и незабързан, и да дадеш на информатора достатъчно време за предразполагане.

Най-добрият аргумент за протичането на свободно протичащото интервю, когато целта му е не да събере информация или доказателства (сведения за нещо), а да се направи обективно заключение за това как един мъж или една жена, поглеждайки назад във времето, виждат живота си като цяло или част от него. Просто как го виждат, как го оценяват, на какво наблягат, какво пропускат, кои думи избират – тези моменти са важни за разбиране във всяко интервю. За тази цел информаторът трябва да достигне до смисъла на текста, който трябва да бъде проучен.

Напълно свободно интервю обаче не може да съществува. За да започне интервюто, най-малкото целта трябва да бъде обяснена и началния въпрос да бъде зададен. Трябва да отбележим обаче, че опитите с този подход обикновено водят до разочарования – т.е. често резултатът е кратко описание.

Целта на интервюера, когато работи със строго структурирани въпросници, е, задавайки конкретни въпроси, да достигне до някакво обобщение, което по-нататък да му послужи като база за сравнение. Гъвкавите, чувствителни интервюери, готови да излязат извън сценария, когато е необходимо, могат да извлекат много полезен материал.

Вече казахме, че в другата крайност е интервюто, протичащо като свободен диалог между интервюер и респондент. То е без зададен пример и разговорът протича, накъдето и да бъде проведен. Този метод понякога води до много неочаквани резултати, които обаче често наподобяват клюки. Резултатът може да е множество безполезни записи и невъзможни за намиране въпроси.

Отвъд тези неща съществува и ефектът на индивидуалността във всяко отделно интервю. Някои интервюери са природно по-бързи от други и могат по-лесно да предразположат респондента (макар, че това е рядко срещано, а в общия случай разговорът може да накара хората да замълчат). Доста сговорчивите информатори се нуждаят от малко, но насочващи въпроси, които да изяснят някои неясни позиции, това се постига чрез лаконично сравнение или насърчаване и отворени въпроси, които могат да разкрият богати спомени на респондента.

Има няколко основни принципа при формирането на въпроси, които се използват при всяко интервю. Въпросите трябва да бъдат винаги опростени и прями, доколкото е възможно на познат език.

Въпросите не трябва да бъдат сложни. На двузначни въпроси обикновено отговорът е половинчат. Избягват се неясни въпроси. Например, по-добре попитайте: „Колко често ходите на църква?“, а не „Ходите ли често на църква?“ Малкото колебание от страна на интервюера обикновено няма значение и дори може да породи малко симпатия у респондента. Но честото извиняване и бъркане е смущаващо и усложняващо и трябва да бъде избягвано при задаването на деликатни, лични въпроси, защото объркването се пренася върху респондента. Много по-добри са внимателно подбраните и интелигентно зададени въпроси. Те показват, че знаете какво правите, а и обстановката е по-отпускателна.

За да достигнем до описание или коментар имаме нужда от различни видове изразяване. Последното изискване се отнася до отворените въпроси като: „Кажете ми всичко за...?“, „Какво мислите за това?“, или „Можете ли да опишете това?“. Други загатващи думи за този тип въпроси са: „обяснете“, „доразвийте“, „обсъдете“ или „сравнете“, ако въпросът наистина е важен, можете да насърчите респондента: „Добре, Вие сте. Затворете очите си и

коментирайте това, което виждате, чувате...”. По време на интервюто, когато стигнем до неприкрит факт, който може да ни бъде полезен, може да възкликнем: „Това звучи интересно”, или по-директно: „Как?”, „Защо не?”, „Кой беше това?”. Тогава респондентът може да вземе думата. Ако след няколко коментара поискаме повече информация, може да подчертаем въпроса, да го оспорим или да зададем по-пълнен, допълнителен въпрос. Ако изразим мнението си на по-ранен етап от интервюто, е по-вероятно да чуем отговор, който респондентът мисли, че искаме да получим.

Ако е ясно, че някой има стабилно мнение, особено малцинствено становище, може да се окаже важно да покажем симпатии към това становище.

Понякога е най-добре да се зададе натоварен въпрос. Но подобни въпроси са опасни и неподходящи в повечето случаи. Въпросите трябва да бъдат внимателно формулирани, като се избягва сугестия. Това може да бъде само по себе си изкуство. Например: „Наслаждавате ли се на работата си?” е натоварен въпрос, а „Харесвате ли работата си?” или „Как се чувствате по отношение на работата си?” не са.

Накрая трябва да се избягват въпроси, които карат респондента да мисли, че неговият начин на мислене е сходен с нашия. Трябва да се опитаме да засегнем събития, свързани с възрастта, начина на живот, семейното положение или работата и дома на респондента.

Дори ако се интересуваме от кратък разказ, който е наш собствен проект, си заслужава да помислим за последователността на въпросите и тяхното формулиране. Стратегията за провеждането на интервюто не е отговорност на респондента, а наша. Много по-лесно е да водим интервюто, ако имаме идея за неговото провеждане и въпросите вървят естествено един към друг. Също е важно, когато се отклоняваме от темата, да помним докъде сме стигнали и какво още трябва да научим.

Почти всички проекти имат нужда от знания, основни за респондента, като: образование, занятие, брак и т. н.

Ако въпросите са предварително формулирани, ще е по-лесно да се концентрираме върху казаното от респондента, отколкото да се опитваме тепърва да формулираме въпросите.

За много хора е достатъчен списък със заглавията, целите, които трябва да постигнат. Но за екипна работа е желателно да бъде съставен подробен план, например завършен с напътствия, упътване за интервюерите.

Осигуряването на такова разписание е полезна гъвкавост и проява на въображения, което може да бъде изгодно. Трябва да сме наясно какво и как да питаме. С по-затворени хора

е по-лесно, когато следваме въпросника. С по-разговорчиви хора обаче разписанието трябва да бъде използвано по различен начин. Ако има ясна представа какво искат да кажат, или да са наясно с посоката, по която трябва да върви интервюто, просто трябва да ги следваме и да избягваме прекъсването на разказа. Ако прекъснем историята, мислейки, че няма връзка с темата, ще прекъснем не само нея, но и всички следващи разкази на респондента по темата. Но ако бъдем търпеливи, те ще изчерпат запаса от разкази и ще дойде момент, в който ние ще трябва да задаваме въпроси. При такива информатори са нужни няколко посещения, след което можем да прослушаем направените от нас записи, за да проверим какво е било скрито и как да задаваме въпросите следващия път. В този случай е особено полезна писмената форма на разписанието. Но обикновено е много по-добре да знаем въпросите, да ги задаваме в правилния момент и да оставим разписанието на заден план. На преден план е вземането на някои други решения. Трябва да кажем, че понякога е по-добре да се мълчи и да се записва, но в някои случаи дори пускането на диктофона води до раздразнение у някои хора.

Страхът от диктофона е доста обичаен, но специалистите наблягат на етиката в работата – информацията е поверителна.

Повечето от възрастните хора също са неприятелски настроени срещу новите технологии; малцинствените групи, които са преследвани също се опасяват, че информацията на записа може да попадне в ръцете на полицията или властите и да бъде използвана срещу тях; или в затворени общества, където има страх от клюки.

Повечето хора обаче няма да се притеснят от записващо устройство. То може да помогне за провеждането на интервюто от тази гледна точка, че когато то е включено хората се придържат към темата. Също така е важно, че по време на провеждането на интервюто не трябва да се месят и други хора от семейството.

Чрез диктофона могат да бъдат записани факти, които иначе бихме могли да пропуснем.

Когато използваме диктофон е добре да не концентрираме вниманието върху него дори и когато не се усещаме, защото това разконцентрира респондента.

Добре е да сме набавили необходимото оборудване, но и да сме се подсигурили, че батерията е заредена, или да си носим адаптор и да сме снабдени с необходимо количество памет за записване.

При своите интервюта в провинцията Джон Юърт Евънс често вземал „работен инструмент“. Той носел със себе си сърп, защото с него не се налагало да обяснява за какво е

отишъл. Когато фокусът в тези интервюта е работната сфера такива инструменти са идеална начална точка.

Ако акцентът на интервюто е върху детството, предметът може да бъде част от облекло; или за политическа история – по-ранна брошура.

Интервюто трябва да бъде проведено на място, където информаторът се чувства уютно и може лесно да се отпусне. Обикновено това е собственият му дом. Това е особено важно за интервюто, което фокусира върху детството или семейството. Интервю в кръчма например ще активира у респондента други, по-силни спомени, и може да внесе по-неуважителен стил на говорене. Пътуване около даден район също може да събуди дадени спомени.

Почти винаги е най-добре да сме насаме с информатора. Пълното уединение ще окуражи атмосферата на взаимно влияние, в която откровеността е по-вероятна. Това обикновено е вярно дори при възрастните двойки, които са изключително близки един с друг. Не винаги е лесно да ги интервюираш поотделно (по-лесно е когато интервюираш и двамата; обикновено двама интервюери пристигат заедно в дома на двойката и тогава се разделяте по двойки в отделни стаи).

Присъствието на друг човек на интервюто не само препятства откровеността, но и внася напрежение по отношение на обществено приемливото мнение.

За щастие обаче това не винаги е неудобство. Възрастна двойка, или брат и сестра, често внасят поправки в информацията, която е полезна. Те могат също да стимулират един друг спомените си. Този факт е още по-явен, когато се съберат голяма група от възрастни хора. Те ще могат по-точно да възпроизведат миналото като обобщават миналите дни и като се съгласяват и си разказват истории едни на други, могат да очертаят доста вълнуващи картини.

Понякога група, например в обществено заведение, може да бъде единствения начин да се възпроизведе работният опит в саботаж или кражба, или тайните средства на браконьерите в провинцията.

Групата може да се използва като средство и в други ситуации. Джон Севил и негов студент-изследовател се срещнали с трима лидери на Manchester Unemployed Workers Movement от 1930 г. и в пет часа плодотворна дискусия възстановили много от празнотите на показанията във вестника, които са били предварително събрани.

Беатрис Уеб например, въпреки силното ѝ предпочитание към уединението на обикновеното интервю, също развила техника на „цялостно интервюиране” в по-отпускаща

атмосфера на обществени събития, веднъж на парти, дори като са си гледали на ръка с всички интересни подробности. На вечеря или в стая за пушене, тя открила, че „понякога можем да започнем няколко експертни спорове между тях самите“; по този начин ще съберем повече информация за един час, отколкото ще съберем за целия ден в поредица от интервюта.

С веднъж проведен предварителен разговор можем да направим връзка с избрания информатор. Трябва да обясним накратко целта на проучването. Трябва да предложим удобно време за първо посещение, но винаги трябва да оставим възможност на информатора да избере друго време, или напълно да ни откаже.

С малка група информатори, като политиците или професионалистите, може да бъде добре да започнем проучването, излагайки намеренията си за интервюто по-пълно. Това ще им помогне да решат дали да ни видят, и ще си изясним бъдещото право да използваме материала. Някои могат да започнат да обмислят темите, които ни интересуват и да потърсят стари вестници преди да отидем.

Вероятно е повечето хора да намерят дълго забравени писма, така че най-добре е да изчакат първата ви среща. Тогава трябва да обясним целта на нашия проект или книга, и как информаторът може да ни помогне. Много от хората биха казали, че няма нищо интересно за разказване, но ние трябва да ги уверим, че личният им опит си заслужава да бъде разказан. Някои могат да бъдат наистина изненадани от нашия интерес и ще трябва повече от обикновено да ги насърчаваме в ранните фази на интервюто. Някои ще говорят на теми от поверително естество и няма да искат да си дадат имената. Трябва да бъдем с открити намерения и да бъдем честни във всички направени обещания.

Повечето хора ще вярват в нашата дискретност относно казаното и това доверие трябва да бъде уважено. Не трябва да прилагаме имената им без изричното им съгласие, заради отговори, които могат да им навредят.

Началото на първата среща също така е най-добрият момент да се попита дали интервюто може да бъде записано, въпреки че понякога това се предполага от началното сближаване.

Някои интервюери използват първата кратка среща за опознаване на информатора – без диктофон.

Опитвайки се да установим основни факти за скритата страна на информатора е трудно да не обърнем внимание на същината на спомена. Можем да се въртим около същината на същия проблем при втората визита, но е възможно да бъде представено по много по-стилен

начин.

Според Пол Томпсън, най-добре е диктофонът да бъде включен възможно най-бързо при започване на разговора.

Той внася до известна степен спорна нота между устните разкази и качеството на записа.

Нужно е оборудването ни да бъде добро и да бъде използвано в подходящото време.

С въвеждането на дигиталните аудио записи изборът на техника става още по-труден, но скъпото оборудване бързо може да стане излишно.

Преди да започнете вероятно ще трябва да отстраните акустичните проблеми в стаята, внимателно да настроите оборудването и да поставите микрофона, който може да бъде закачен на дрехата на информатора или дори окачен на шията. Докато вършите всичко това трябва да избягвате разговори относно темата, която искате да записвате. Въпреки, че радио продуцентите се учат да правят това по дружелюбен начин, обикновено те никога нямат предварителни срещи с хората, няма съмнение, че това винаги добавя някакво напрежение в атмосферата.

Изследователите нямат престижа на медията, за да смекчат техните молби, нито средствата, за да купят тяхното оборудване, а имат малък избор, за да задоволят ниските си стандарти.

Но това не означава, че не си заслужава да се знае как да получите най-добрия от уредите, които ви трябва, нещо повече има специално качество в лошото шофиране или печатането с два пръста. И има някои елементарни правила, които ще подобрят качеството на записите, от които и да било касетофон. Най-напред, опитайте се да използвате тиха стая, където няма да ви безпокоят, и където няма висок шум от заобикалящата среда, или акустични проблеми, причинени от твърди повърхности. Звукът от уличното движение може да бъде притъпен със спуснати пердета, но пращаният огън ще звучи изненадващо високо на лентата, по-специално, ако микрофонът не е близо до устата на говорещия. В опита си със записването на говор в обикновени домове Стенли Елис е открил, че радио и телевизия, тиктакащ часовник или папагалче, биха провалили напълно записа. Самата акустика на стаята трябва да се наблюдава. Малка стая, добре оборудвана с мебели и сушилник би била отлично студио. Голяма облицована с плочки кухня със прилепнали стени може да даде страхотен екот, достатъчен да провали целия запис.

Следва да обмислите къде да сложите звукозаписващия апарат и микрофона. Никога

не ги поставяйте в прекалена близост или ще запишете шума от машината. Най-добре е апарата да се постави на пода, далеч от погледа на информатора, но там, където вие самите ще можете да го наблюдавате, и да хвърляте поглед от време на време, за да видите дали лентата е напълно изчерпана без да сте ѝ обърнали внимание. Микрофонът не трябва да се поставя на твърда, вибрираща повърхност, нито на няколко крачки от говорещия. Не записвайте през маса. Микрофонът трябва да бъде на стъпка разстояние от устата на информатора. С устойчива ръка, ако изберете да седнете един до друг, можете да го държите; или можете да го поставите на стойка, или да го сложите на възглавничка или шал върху маса. Всичко това трябва да бъде направено бързо.

Може да се подчертае, че това е гласът на информацията, от който се нуждаете, а не часовникът или пиццата, или радиото. Убедете се в същото време, че информаторът е седнал удобно, и не се е отказал от любимия си стол. След това включете апарата и го оставете да записва докато беседвате. Пуснете записа отново, за да проверите дали нивото на записа е правилно нагласено. Ако нивото е твърде ниско, шумът от заобикалящата среда ще обсипе записа, ако е твърде високо, звукът ще бъде изопачен. Никога не започвайте с официален анонс по микрофона, “Това е – интервю- ...” това е официален смразяващ способ.

Сега сте готови да предприемете задаването на въпроси. Какво ще следва зависи изцяло от типа информатор, стила на интервюто, и това, което искате да знаете. Но отново има няколко основни правила. Интервюто е обществено взаимоотношение между хора със собствени традиции, и оскверняването им може да унищожи интервюто. По същество от интервюиращия се очаква да създаде интерес на информатора, позволявайки му (й) да говори напълно без прекъсване, и в същото време да направлява, ако се налага, какво трябва да бъде дискутирано. Взаимното доверие е представа за взаимно сътрудничество, доверие и уважение. Интервюто не е диалог или разговор. Цялата същност е да оставите информатора да говори. Трябва да стоите в сянка колкото се може повече, просто чрез подканващи жестове, но не да се въвлечате в свои собствени коментари и истории. Това не е подходящ случай да демонстрирате вашите знания и чар. И не си позволявайте да се изкушите на паузи. Поддържането на тишина може да бъде безценен начин за позволяване на информатора да мисли по-нататък и да протака по-нататъшен коментар. (Времето за разговор е напреднало, когато апаратът е изключен.)

Разбира се, можете да продължите в тази насока и да позволите на информатора да говори неуверено докато си спомни. Прекъсването в тишината в края на изтощителна тема е

обезсърчително, и трябва да вмъкнете необходимия въпрос преди този момент. Но изобщо не трябва да задавате повече въпроси от необходимото по ясен, прост и бавен начин. Правете така, че информаторът да се чувства отпуснат и уверен. И най-вече никога не прекъсвайте историята. Върнете се към основната тема в края на отклонението, ако искате с фраза като: “По-рано казахте...”; “Да се върнем към ...” или “Преди да продължим...”. Но това е очевидно, ако информаторът иска да продължи в нова насока, да бъде подготвен да продължи. Давайте вид, че сте заинтересован по време на интервюто. По-скоро с продължително казване на “да” – което ще прозвучи глупаво на записа – доста лесно е да се научиш да се изразяваш чрез мимики, да кимаш, да се усмихваш, да повдигаш вежди, да гледаш информатора окуражително. Трябва да сте определено наясно накъде върви интервюто, и по-специално избягвайте питането относно информация, която вече е била дадена. Това изисква бърза памет и доста силна концентрация. Може да намерите за нужно да отправите груби забележки в процеса на интервюто, въпреки, че е най-добре, ако можете, да не го правите. В същото време трябва да следите за последователност на отговорите, и за противоречия с други източници на доказателства. Ако се съмнявате за нещо, се опитайте да се върнете към него под друг ъгъл, или чрез намекване, тактично и умерено, защото може да се получи въпрос с различен смисъл – “Чувал съм...” или “Чух, че...”. Но е особено важно да не опровергавате или да спорите с информатора. Както Беатрис Уеб долавя принципно: Пагубно е да се изтъкват или да спорите: трябва да се позволява на клиента да излее въображаемите си разкази, да развива свои нелепи теории, да използва най-глупавите аргументи, без противене или изразяване на несъгласие или присмех. Сигурно е, че колкото повече разбиране показвате към нечие становище, толкова повече има вероятност да научите повече неща за него. Дискусия, свързана с миналото, може да предизвиква болезнени спомени, които все още будят силни чувства, и много често те могат да натъжат информатора. Ако това се случи, бъдете готов да помогнете, както бихте направили с приятел. С някои информатори е по-добре да оставите деликатните въпроси за по-късен етап в интервюто. Ако е абсолютно наложително да получите отговора, изчакайте до края, и може би изключете апарата. Но никога не бъдете твърде настоятелен, когато видите, че информаторът няма желание да отговаря. В повечето случаи е най-добре да опитате да се насочите към по-открито заключение, питайки за обобщение на отношението към съответното преживяване, или има нужда от добавяне на нещо. Интервю, завършващо със спокойна нотка се запомня като приятно и води до друго. Трябва винаги да сте наясно как се чувства информаторите. Ако те не се свъртат на едно място

и дават доста сбити отговори, те може би се чувстват уморени или неразположени, или гледат към часовника за друг ангажимент: в такъв случай прекъснете сесията колкото се може по-бързо. Когато избягвате да гледате часовника си, винаги съответствайте на тяхното време, и винаги се обръщайте точно, когато се очаква това от вас, или те може да се напрегнат от чакане. В нормални обстоятелства, час и половина или два биха били разумна максима. Възрастен човек, би могъл да не осъзнае опасността от преуморяване, но със сигурност ще съжалява след това, и може да не иска да повтори изпитанието. Не си тръгвайте веднага след сесията. Трябва да останете, да си дадете малко време, и да покажете топлота и признателност в знак на това, което ви е било дадено. Приемете чаша чай, ако ви предложат и бъдете подготвен за разговор, свързан със семейството и фотографии. Това може би е моментът, когато тези документи могат да ви свършат работа. Добър момент е за уговаряне на друга визита. Може да откриете, че може да дадете нещо в замяна – незабавна практическа помощ, повдигане или прикриване на нещо или съвет относно как да се разреши мъчителен проблем. Наистина както Ан Окли убедително спори, може понякога да е морално неоправдано да отказвате помощ по този начин, и да споделите опит, като говорите внимателно за себе си и вашите идеи. Това би било началото на едно продължително приятелство. Но напредвайте тактично и предпазливо. Не влизайте в спор по теми, които биха могли да бъдат спорни, такива като поведението на тийнейджърите или политика. При някои интервюта можете да получите голямо гостоприемство – обилен обяд с напитка – който може да придаде особено значение на обикновен проблем от морален дълг, притискайки някого да придаде “официална” версия на историята. Но в повечето случаи вие може да покажете чувствителност в извличането на полза от материала, който ви се дава, дори ако той допринася да си направите свое собствено заключение, което вашият информатор не би споделил. Беатрис Уеб няма съмнения в това:

Приемайте каквото ви се предлага... Наистина, колкото по-малко формални са условията на интервюто, толкова по-добре. Атмосферата на масата за хранене или стаята за пушене е по-добър “водач”, отколкото тази в офиса. Личното ръководене на визитата може да доведе до тъжна гледка; може дори да изглежда загуба на усилия да проучвате машини или завод, което не би могло да бъде разбрано, или което е било видно някога си... Но е грешка да се отказвате. По пътя на тези уморителни разходки и изтощителни чакания, опитите могат да бъдат възобновени или предизвикани, което не е изникнало ненадейно при формалното интервю в офиса.

Обикновено интервюиращите независимо дали са професионалисти изследователи или са символично избрани за изследователска работа, са от средната класа, на 30-40 год. Техните информатори са обикновено от работническата класа и средната класа, и често значително по-възрастни. Така за тяхно благоприличие, или даже подценяване, може да се добави крехкостта на старата възраст, и особената уязвимост до дискомфорт и загриженост. Сменянето на този социален баланс може да въвлече до метод за интервюиране, нуждаещ се от обмисляне. Например, интервю между половете често ще помогне да се насърчи симпатия и отзив; но има няколко типа доверие, например относително поведението на пола, които са вероятно много по-лесно обменяеми между женени от един и същи пол. Много млад човек, или някой с горделив нрав, може да има повече трудности при печеленето на доверие.

Състезанието може да допринесе до друг вид бариера. От друга страна, човек от същата работническа класа (с такъв произход) като информатора ще спечели първоначално разбирателство, въпреки, че по-късно може да намери трудност в задаването на въпроси заради общата социална система, или защото отговора (често грешен) изглежда очевиден. Също така, доста проблеми от съдържаност може да се срещнат ако интервюирате член от вашето семейство. Разлики в социалния произход трябва да се разпознават, и където е възможно срещани като разновидност на стил на интервюиране. Най-повтарящият се проблем се представя чрез обществена личност като информант. Такива хора са обикновено по-жилави и по-подходящи, и може би по-млади, от типичния информант. Те може да имат такава силна идея за тяхна собствена история, и каквото е важно за нея, че всичко което могат да предложат е стереотипни спомени. Също така те често, “по време на дълги кариери в обществения живот ще са развили предпазна черупка, с която се защитават от неприятни въпроси и тъкмо, когато изглежда, че искат да кажат нещо значително, те се оттеглят лекичко.” Това може да е станало такъв навик, че “темата, дори и да се опитваш да я правиш свободна и отворена, почти без мислене може да отговори с клише, което върши доста добра работа в други случаи. Това е отбранителното було, в което интервюиращият трябва да проникне.”

Обикновено като се правите на невинен можете да проникнете в черупката. “Политиците имат опит да могат да се справят много умело с младия отбраняващ се изследовател”, отбелязва Аса Бригс. Но много младия човек може ... да научи много от възрастен човек. “Няма алтернатива да се опитваш да бъдеш чувствителен и жилав в същото време.” Някои от основните правила все още важат: опасността от прекъсване на интервюто чрез твърде предизвикателни въпроси, и също така положителните предимства, например,

неформална дискусия на маса за хранене. Въпреки това някои изследователи спорят за нуждата от “кръстосан разпит” по-много по-активен начин. Изследователите на словесни истории докато избягват открито противниковата поза, не трябва да се колебаят да сменят отговорите, които той получава и да проучва...

“Хайде сега, Сенаторе, със сигурност има още...? Господин еди кой си изисква...”. Повечето политици са словоохотливи и костеливи орехи; малко ще негодуват, че са тикани да преизпитват техните първоначални отговори, ако е направено с такт и умение. Пример за сравнение се дава от водещите радио астрономи интервюирани от Дейвид Едж. Те комбинират един много идеализиран научен образ и това, което е било важно за неговата история с предпазлива потребност от успех с конкурентните висши политици в научния свят. Той изобретява триангулация, при която радио астронома се интервюира в същото време от Едж, който е бил бивш учен и може би личен приятел, и вече притежава вътрешни тайни, е бил снабден с предизвикателство от технически въпроси, и от Майк Мълкей, научно доверчив социолог, чакащ да се нахвърли върху по-обширни несъвместимости и същина на интереси. Дейвид Едж провежда нормално интервюто, преследвайки детайлни въпроси, предизвикващи и свадливи; Майк Мълкей се появява като аутсайдер, и имаше често забележителна промяна в гласа на информанта, когато се задава въпрос от него. Тази свадлива техника ясно зависи частично от вид обикновено членство в социална група, и частично от познание колко далеч предизвикателството може да се упражнява. В изключително противоположна ситуация, основните проблеми на интервюиращия са съвсем други, на много по-базисно ниво. Един европейски изследовател, събиращ словесни традиции в Африка, работещ с напълно непозната култура е зает главно с научаването на нещо от нейния език и основни правила. Сред кубинците например, освен ако не присъстват необходимите хора, и правилното място не е избрано, само част от традициите на племето биха били разказани. “Сред Акан, жертвоприношенията на предшествениците трябва да бъдат направени преди определени традиции да се изброят, така че работещия в областта да бъде подсигурен с овца или буре с ром за неговата цел.” Bushongo се нуждае от домашно сварено палмово вино, и да разказва за тяхната традиция вечер, в присъствието на техни родови реликви. Английският изследовател у дома си знае да не се опитва да интервюира кръчмар на Bank Holiday или свещеник на Разпети Петък, и може да се концентрира върху по-маловажни социални нюанси. Нито той, нито тя обикновено трябва да се осланят на тълкуватели, или да плащат за показания. Повечето от основните правила, такива като избягване на водещи въпроси, е нужно да се

уверите, че информаторът е отпуснат, се съсредоточете към колекционера в Африка или където и да било, и с остроумие даже някои от особените проблеми могат да бъдат разиграни един срещу друг.

“Човек трябва да опита да види, че информанта е ... предпазен от това да се чувства изкушен да дава лъжливи показания, за да спечели облога от работещите в областта... Информантът трябва да знае дали работещия в областта дали се или не се интересува от неговото показание, ако се интересува, той ще го изопачи. Отгук добрите информанти не трябва да се награждават повече от лошите... Като допълнение, по време на записването на показание, човек трябва да заеме симпатична позиция към информанта, без обаче да разкрива на някого истинските си чувства. В Руанда и Бурунди, където изследовател е записвал показания на магнитна лента, се преструва, че не разбира и дума от езика. Чиновникът, който е бил с него, обяснява на информанта какво трябва да прави, и после информантът му разказва както той си иска. От момента, в който той се убеди, че изследователят не разбирам какво той казва, той се почувства така, че това което казва е маловажно, и няма личен мотив да изопачава информацията.

До известна степен това упражнение е такава пародия как да интервюираш колкото най-лошите примери на подигравки и подмазване по телевизията в бившата столица на империята. Човек се надява, че африканците ще създават своя собствена жизнена история. Но тези кратки случаи служат, за да се поясни нуждата от гъвкавост в метода; и възможността също от надежден ценен материал в изключително враждебни обстоятелства.

Трябва да се върнем обаче, към обичайния изследовател на истории предавани от уста на уста, който беше оставен да си бърбри на чаша чай. След като си заминете, остават още три неща, които трябва да бъдат направени. Първо, запишете колкото се може по-бързо някакви ваши коментари върху контекста на интервюто, характера на информанта, допълнителни забележки, че това което може би не е било казано. След това, запишете файла. По-късно прослушайте записа, за да проверите каква информация е получена и от какво все още имате нужда. Особено се уверете, че сте получили основните факти за информанта, като всеки социален изследовател би искал да знае, за да ги използва като доказателство: възраст на информанта, пол, дом, професия, и също така професиите на неговите родители. В същото време можете да направите списък на имена, чиито правопис се нуждае да бъде проверен с информатора. Най-накрая, ако това е била последната ви визита, можете да проверите тези въпроси с благодарствено писмо. Това писмо може полезно за вас да изрази основната цел на

интервюто, и ако е удобно продължете с въпроси от поверителен характер или авторско право. Но това е във всеки случай учтивост, която ще бъде оценена. И това е лична грижа, толкова много, колкото и историческа експертиза, от която зависи успехът на интервюто.

Библиография

Дулов, Владимир, Марио Маринов. 2012. *Качествени методи в социологията*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“.

Thompson, Paul. 1988. “The Interview”. In: Thompson, Paul. *The Voice of the Past: Oral History*. 2nd Edition. New York: Oxford University Press.

“Докторантите в науката. 4” е сборник с научни статии, представени от докторанти, участвали в юбилейната конференция на Философски факултет на 15-17 октомври 2020 в ЮЗУ „Неофит Рилски“ Благоевград.

Конференцията е организирана със съдействието на Фонд „Научни изследвания“, административен договор № КП-06-МНФ/18 от 24.09.2020 г.

Рецензенти:

Проф.дсн Добринка Пейчева, ЮЗУ „Н.Рилски“

Доц. Д-р Албена Накова, ИФС, БАН

ISSN 2738-8328.

Издателство UNIPRESS.